

nyk $\frac{102096}{2}$

9 (47.922)

4 573 2

~~1/1~~

შ. 2016 - 2144

გეოგრაფიული საზღვარების

და

მისი ღრმადი

ისტორიული მონოგრაფია.

15807

ნ. უბნელისა.

სპ K102096
2

ტილისი

94 (479.22)

საქართველოს
საქართველოს
განმანათლებლები

Дозволено Цензурою. Тифлисъ, 27 Октября 1894 года.

მეფე დავით აღმაშენებელი

და

მისი დრო

ისტორიული მონოგრაფია

I

საქართველოს ისტორიულ პანთეონში თუმცა თამარ მეფის გვირგვინი უფრო მეტად ბრწყინავს და ელვარებს, მაგრამ დავით აღმაშენებლის სამეფო კვერთხს მაინც უპირატესობა აქვს. ამის დასამტკიცებლად საჭიროა მოკლედ მაინც შევადაროთ თამარ მეფის და დავით აღმაშენებლის პირადი ღვაწლი და ღირსება. თამარ მეფეს გარდასცეს ძლიერი და კარგად განწყობილი სახელმწიფო. ამ სახელმწიფოს ჰპატრონობდა და თავს დასტრიალებდა მთელი დასი სახელოვან მოღვაწეთა. ზოგი ამ მოღვაწეთაგანი აღიზარდა იმ დროს, როცა დიდებული თამარ მეფე არცკი დაბადებულიყო. ხალხო თვითოეულს იმის სახელოვან მოღვაწეს საასპარეზო კვალი და გზა განკათული ჰქონდა დავით აღმაშენებლის მირონცხებულ მარჯვენით. თვითოეულმა კერძოდ და ყველამ საერთოდ მხოლოდ ის შეასრულა, რაც ანდერძად და სახელმძღვანელოდ დასტოვა გონებით შორს-მჭვრეტელმა მეფემ. არც თამარ მეფეს და არც იმის თანა-მოღვაწეებს არ გამოუჩინიათ ის შემოქმედებითი ძალა, რომელიც უმთავრესი მიზეზია სახელმწიფო ცხოვრების აღორძინებისა. თამარ მეფე არც ყოფილმა შემკული უზენაესის მეფობრივის ნიჭით, რომელიც ასე უხვად მიმადლებული

ჰქონდა ივერიის აღმაშენებელ მეფეს. ამიტომ თამარ მეფის პირადი მოღვაწეობა, ცოტა არ იყოს, მკრთალია და ამ მოღვაწეობას აცისკროვნებს და სხვისა ჰუენს მხოლოდ თანა-მოღვაწეთა შეერთებული მხნეობა. აქა-იქ და ისიც იშვიათად თუ მოსჩანს თვით თამარ მეფის გვირგვინოსანი მარჯვენა...

სულ სხვა უნდა ითქვას დავით აღმაშენებელზედ. მეფე ჯერ ისევ ჰაბუკი იყო, როცა ჩაჰბარდა აოხრებული და მტრისგან დაქცეული საქართველო. დაშლილს და დარღვეულს სამეფოს განახლება და აღშენება ესაჭიროებოდა. ჰაბუკმა მეფემაც პირველადვე სამეფოს ბურჯი და საძირკველი განაახლა და შემდეგ ზედ ამოიყვანა მკვიდრი სამეფო შენობა. ხუროთ-მოძღვრება თვით მეფემ იტვირთა, შენობის დადგმა და მოწყობაც უმეტესად იმის საქმე იყო. თითქმის ორმოც წლამდე მედგრად და დაუღალავად იღვწოდა ეს ხუროთ-მოძღვარი ძლიერის სამეფოს დასაარსებლად და ამ დროს განმავლობაში იმის კურთხეულს და მადლიანს მარჯვენას არ დაუსვენია. და შესანიშნავი კიდევ ის არის, რომ ყველგან და ყველათურში მოსჩანს მეფის ხელმძღვანელობა, თაოსნობა. თვითოეულს საქვეყნო საქმეს იმის დიდ-ბუნებოვანობის ბეჭედი ამჩნევია, იმის ძლიერის სულის გავლენა ატყვია. სამეფოს წარჩინებულნი მოხელენი და მოღვაწენი მხოლოდ იმის წადილს ასრულებდნენ, იმის გზას მიჰყვებოდნენ, თათქო თვით-მოქმედებას მოკლებულნი არიან და მარტო ხელ-მძღვანელს შესცქერიანო...

აი ეს არის მიზეზი, რომ დავით აღმაშენებელი პირადად მაღლა სდგას თამარ მეფეზედ. მაგრამ განვლეს საუკუნეებმა და დროთა ბრუნვამ შესცვალა ისტორიის პირუთენელი განაჩენი. ეხლაც თამარ მეფის სიბრწყინვალეს არა დაჰკლებია-რა, ჩვენს დროშიაც იმის გვირგვინის შარავანდედი ჰხიბლავს და ანდამატივით იზიდავს ერის გულსა. რომელი უკეთური იტყვის, რომ ეს საქირო არ იყოს, მაგრამ ერსა და კერძოდ მღაბიო საზოგადოებას უფრო თვალთა ხილვა უჭირს... ამიტომაც სამშობლოს უფრო თამარ მეფე ახსოვს და დავით აღმაშენებელი-კი დავიწყებული ჰყავს. უეჭველია, საეროვნო თვით-ცნობიე -

რების აღორძინება და წარსულ ცხოვრების ცოდნა ნათელს მოჰფენს დავით აღმაშენებლის დიადს სახეს და ჯეროვან განჩინებას დასდებს იმის დიდებულ მოღვაწეობასა. ამ ჟამად-კი ორიოდე ამბავი თუ იცის ხალხმა თავის უდიდეს მეფეზე და ისიც დასავლეთ საქართველოში, სადაც დავით აღმაშენებლის ხელთა ქმნილი, შესანიშნავი გელათის ტაძარი—ეს უკვდავის გვირგვინოსანის სააქაო სავანე—უნებლიედ მეტყველებს იმის ძლიერებასა. გელათის კედელში, სამხრეთით დატანებული დიდი ქვა და ტაძრის სალაროში დაცული ბეჭედი-ღა მოუთხრობს ხალხს მეფის ახოვნებას და იმის ვაჟ-კაცობასა ¹⁾, თითქო ბედი მწარედ დასცინის ქართველობას და უდიდესის მეფის მოსაგონებლად მარტო უსულო საგანზე მიუთითებსო!..

სამწუხაროდ, ქართულ მატთანეშიაც არ მოიპოება საკმაო და ვრცელი ცნობები დავით აღმაშენებელზე, მეტადრე იმგვარი ამბები, რომელნიც შეეხებიან იმის კერძო და შინაურ ცხოვრებას. ამ მხრივ გაჭირვებას ვერ ასცდება ვერავინ, რომელიც-კი, თეიმურაზ ბატონიშვილის თქმისამებრ, „ისტორიკოსებრ ჰყოფს ძიებასა“. აქაც თითქო ბედს დაუცინია და განზრახ დაუმაღლავს მეფის სიყმაწვილე და სიჭაბუკე. თუმცა დიად ღრმა და საფუძვლიანი მკოდნე ჩვენის მათიანისა ამბობს, რომ დავით აღმაშენებლის ცხოვრება უკეთესად არის შედგენილი, ვიდრე სხვა წინად ყოფილ მეფეებისაო ²⁾, მაგრამ ეს გარემოება, თუნდაც ნამდვილი იყოს, არ შეეხება მეფის კერძო ცხოვრებას. ჩვენი მატთანე მოგვითხრობს თითქმის მარტო მეფის საქვეყნო მოღვაწეობას. მატთანეში სრულიად მოხსენებული არ არის, — როგორ აღიზარდა მეფე, რა გარემოებას ჰქონდა გავლენა იმის ხასიათსა და მიმართულებებზე, პატარაობისას რა მდგომარ-

¹⁾ Грузія и Армения, III, გვ. 171, სადაც მოყვანილია ქვის ზომა. იხ. ეგრეთვე «ჯეჯილი» 1890 წ. №№ 5—6. აქ ავტორი, სხვა გარდმოცემათა გარდა, იხსენებს იმასაც, რომ მეფე დავით აღმაშენებელი გელათის ტაძრიდან გადმოვარდა, ირმის რძეში აბანავეს და მოარჩა. ირმები მეფეს მიართვა აბშანდაძემ. მეფემ აბშანდაძეს უბოძა სამეფო ტყეების მკველობა და სისხლის სიგელი. ბროსეს Introduction et Tables des matières, XCIII.

²⁾ ბროსეს Introduction. LXII.

რეობაში იმყოფებოდა, რანაირი იყო მისი საოჯახო ყოფაცხოვრება და სხვ. ეს ნაკლი მით უფრო სამწუხაროა, რომ მემატთანე მეფის თანამედროე და დაახლოვებული კაცი ყოფილა³⁾. თუმცა ამ მემატთანეს არც სწავლა-განათლება აკლია, თითქო კლასიკური მწერლებიც უსწავლია და ისტორიის მკოდნეც არის⁴⁾, მაგრამ დავით აღმაშენებლის მეფობა რიგით და წესით მაინც ვერ აღუწერია. ცხადად ეტყობა, რომ მემატთანე იმდროინდელი რიტორი უნდა იყოს, ამიტომაც „ქებათა-ქების“ კილოთი სწერს, თუმცა დიდ ცოდვად-კი მიაჩნია ტყუილის თქმა⁵⁾. ამბობენ, დავით აღმაშენებლის ბიოგრაფი არსენ იყალთოელიაო. ამ ამბავს ეგრეთვე უმატებენ, რომ არსენმა ვრცლად აღწერა მეფის ცხოვრება და ხელთ-ნაწერი ინახებოდა გელათის მონასტერში, მაგრამ ქუთათელმა მიტროპოლიტმა თავის ძმას, თ. წერეთელს გადასცა იგი ძვირფასი განძი და ეხლა არ იციან, სად მოიპოებაო⁶⁾.

რაკი საქმე ასეა, ისევ „ქართლის ცხოვრებას“ უნდა მივმართოთ. დროთა ვითარების გამო აქამომდე მაინც ეს მატთანე უმთავრესი მასალა და წყარო „ისტორიკოსებრ ძიებისა ყოფისათვის...“ მართალია, ამ ბოლო დროს ახალმა—და ვიტყვი საფუძვლიანმაც—გამოკვლევამ ცხადად გვაჩვენა,—თუ რა დიდი გავლენა ჰქონია ეგრედ წოდებულს **გახტანგის რედაქციას** ჩვენის მატთანის შედგენაზე და ადგილ-ადგილ ამ მატთანეში როგორ არეულად ჩართულია სხვა და სხვა ცნობა⁷⁾, მაგრამ, რაც უნდა იყოს, დავით აღმაშენებლის ცხოვრების აღწერა მაინც მატთანეზე უნდა დამყარდეს. პირველად იმეტომ, რომ მატთანე ნამდვილ ამბებს მოგვითხრობს და სინამდვილე ზოგჯერ სხვა საბუთებითაც მტკიცდება; მეორედ,—

³⁾ Hist. de la Géor. I. 345 n. 7, 350 n. 1.

⁴⁾ ქ. ცხ-ბა, I. გვ. 250 და სხვ.

⁵⁾ იქვე, გვ. 254—*«და ვთქვა სხვადა საქმე... რომელსა შინა არა იყოს-რა ტყუილი, ვინათგან წარსწყმედს უფალი ყოველთა, რომელნი იტყვიან სიცრუესა»...*

⁶⁾ Грузія и Армения, III. გვ. 119. საბინინის «საქართველოს სამოთხე», გვ. 512, შენიშვნა.

⁷⁾ ექვთიმე თაყაიშვილის «სამი ისტორიული ქრონიკა» 1890 წ., წინახიტყვაობა.

უცხოელთ მისტორიება ნაწერებში, რაც უნდა იყოს, მეტად ცოტაა ახალი ცნობები დავით აღმაშენებელზედ. თუმცა ერთი მწერალი, რომლის ისტორიულმა თხზულებამ ღირსეულად მიიზყრა საზოგადოების ყურადღება, ამბობს, ვითომ დავით აღმაშენებელზე ბევრია დაწერილიო, ⁸⁾ მაგრამ ეს მართალი არ არის. სომეხთა და მაჰმადიანთა ისტორიკოსებმა მცირე და ნაწყვეტ-ნაწყვეტი ამბები დაგვიტოვეს დავით აღმაშენებელზე. ეს ამბები უმეტეს ნაწილად მეფის სუბხედრო მოღვაწეობას შეეხებიან ⁹⁾.

სომეხთა

ყველა ამ მიზეზის გამო დიდაც რომ საძნელოა დავით აღმაშენებლის ცხოვრების დაწვრილებით და სავსედ აღწერა. და ან რა გზით, რომელ ღონისძიებით შესძლებს „ისტორიკოსებრ მაძიებელი“ ასეთს შრომას, როცა აქამდე გამორკვეული და განმარტებული არცკია ზოგიერთ პირველ-დაწყებითი საჭირო ცნობა. მაგ., ისტორიულ მწერლობაში ჯერაც ერთხმად გარდაწყვეტილი არ არის — დავით აღმაშენებელს დავით მეორე უნდა ეწოდოს, თუ დავით მესამე. ზოგი ისტორიკოსი დავით მესამეს სახელით იხსენებს (სულხან ბარათაშვილი, ვ. იოსელიანი, უცხოელთაშორის — დიუბუა¹⁰⁾ და სხვ.), მაგრამ ბროსეს სხვაფრივ ჰფიქრობს და საბუთიც მოჰყავს, რომ დავით მეორე უნდა ეწოდებოდესო ¹¹⁾. ამ აზრთა და ცნობათა წინააღმდეგობა არსებობს აგრეთვე ქორონიკონის შესახებ. უცილობლად აღიარებული არ არის, — როდის დაიბადა დავით აღმაშენებელი, რაოდენის წლისა იყო, როცა გამეფდა და სხ. ამგვარი. „ქართლის ცხოვრების“ თქმით, დავით აღმაშენებელი თექვსმეტის წლისა იყო, როცა 1089 წ. სამეფო ტახტზე ავიდა ¹²⁾. ამ თარიღს არ ეთანხმება ეგრედ წოდებული სომხური ქრონიკა, რომელშიაც მოხსენიებულია — მეფე

⁸⁾ ანტ. ფურცელაძე, «ბრძოლა საქართველოს მოსასობლად», გვ. 4 — «არც ერთს საქართველოს ისტორიაში მომქმედს კაცზედ არ დაწერილა ამდენი, გარდა დავით აღმაშენებლისა, რაც სააკაძეზედ».

⁹⁾ ბროსეს „Additions“... p. 228—41.

¹⁰⁾ Hist. de la G. I. 357 n. I.

¹¹⁾ ibid. 345 n 5—6; 380. n 2.

¹²⁾ ქ.-ცხ., I. გვ. 240.

გიორგიმ, სიბერის ჟამს, თავის ათის წლის შვილს დავითს გარდასცა სამეფო¹³⁾. მეფობის ხანგრძლიობის გამო ვახუშტი ამბობს, დავით აღმაშენებელმა ორმოც და ერთი წელიწადი იმეფა და შაბათს, 24 იანვარს 1130 წ. გარდაიცვალა¹⁴⁾. სომხური ქრონიკა სხვა აზრისაა—მეფე ორმოც და ცამეტის წლისა იყო, როცა საუკუნოდ განისვენაო, და თუ მართლა ასეა, მაშინ ამ ანგარიშით მეფეს ორმოც და სამი წელიწადი უნდა ემეფა¹⁵⁾. ხოლო „ქართლის ცხოვრების“ მოწმობით, დავით აღმაშენებელი გარდაიცვალა ორმოც და ცამეტის წლისა და იმეფა ოც და თოთხმეტი წელიწადი. ბროსსეს ჩვენის მატიანის ცნობა უფრო ნამდვილი ჰგონია¹⁶⁾. იქნება ეს ქრონოლოგიური წვრილმანობა ზოგს საჭიროდ არც-კი მიაჩნდეს, მაგრამ ნუ დავივიწყებთ, რომ გენიოსი მეფის სიცოცხლეში თითო დღესაც დიდი მნიშვნელობა აქვს. დავით აღმაშენებელი ჯერ ისევ ძაღლონით სავსე იყო, დიდი საქმეებიც ეწადა, მაგრამ უღმობელმა საწყუთრომ არ დააცალა... ერთი სხვა დიად საყურადღებო ამბავიც საცილობელია. ბროსსეს აზრით, რაკი მეფე გიორგი მეორემ 1089 წ. სამეფო გვირგვინი გადასცა თავის შვილს დავით აღმაშენებელს, ეს იმის საბუთია, რომ იმავე წელს გიორგი მეფე გარდაიცვალა და ეგრეც უნდა ყოფილიყო, რადგანაც შემდეგ იგი მატიანეში არ იხსენებაო¹⁷⁾. მართლაც-და არ იხსენება, მაგრამ, ამ ბოლო დროს, ვითომ აღმოჩენილა ქრონიკა, თუ სხვაგვარი წერილობითი ცნობა, რომლიდანაც სჩანს, რომ მამა და შვილი—მეფე გიორგი მეორე და დავით აღმაშენებელი—რამდენსამე წელს ერთად მეფობდნენ და მამა **კესაროსს** სახელით იღვწოდა და სახელმწიფოს განაგებდაო¹⁸⁾. თუ ეს ცნობა ნამდვილია, მაშინ ამ ახალს გარემოებას დიდი

¹³⁾ Chron. armén. 61.

¹⁴⁾ საქართველოს ისტორია, გვ. 173, შენიშვნა. გვ. 186.

¹⁵⁾ Chron. armén, 61.

¹⁶⁾ Additions... 235—6.

¹⁷⁾ Hist. de la G. I. 351 n. I. ქ.-ცხ., გვ. 262.

¹⁸⁾ „ივერია“ 1892წ. № 209, თ. ჟორდანიას წერილი «ჩვენის ისტორიის მოყვარულთა საყურადღებოდ.»

მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს დავით აღმაშენებლის მეფობისათვის. ხოლო მეფე გიორგის კესაროსობა-კი ძველად-ძველი ამბავია. იგი კესაროსად წოდებულია იმის თანამედროვე თეოფილეს მიერ, რომელიც დავით აღმაშენებლის დროსაც მოღვაწეობდა¹⁹). ბიზანტიაში კესაროსად იწოდებოდა იმპერატორის თანაშემწე; რომელიც სახელმწიფოს განაგებდა და თვით კესაროსობა შეადგენდა უდიდეს ღირსებას. ხშირად იმპერატორს, სხვა-და-სხვა მიზეზის გამო, ვერ შეეძლო მართო თითონ გასძლიროდა სამეფოს და კესაროსობაც ამიტომ დააწესეს²⁰).

მაგრამ დავით აღმაშენებლის მამის კესაროსობას სხვა აზრი და მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. მატჩანეში მოხსენებული არ არის—რა გარემოების მიხედვით და გავლენით უნდა დამდგარიყო მეფე გიორგი კესაროსად, ე. ი. შვილის თანაშემწედ. პირიქით, „ქართლის ცხოვრება“ ჰმოწმობს და ზოგი ისტორიკოსი²¹) ამტკიცებს კიდევ, გიორგი მეფემ შვილს სამეფო ტახტი გარდასცა იმიტომ, რომ თითონ არ შეეძლო ჯეროვნად სამეფო საქმეების გამგეობა და მართვაო. მაშასადამე, ქართული კესაროსობა სხვა ყოფილა, იგი ჰნიშნავდა ცალიერს საპატიო ღირსებას და, ვგონებთ, ასეთის მნიშვნელობისა იყო გიორგი მეფის კესაროსობაც... ამ საცილობელ საგანთან ერთს გარემოებასაც კავშირი აქვს. მატჩანე დავით აღმაშენებელს „მართოდ შობილს“ უწოდებს. ნამდვილად რომ ასე ყოფილიყო, მაშინ იქნება მამა-შვილის ერთად მეფობას რაიმე საფუძველი ჰქონოდა, მაგრამ საქმე ისაა, რომ მათე ედესელი ამბობს, —დავით აღმაშენებელს ჰყავდა ძმა, სახელად თორთომეო²²). თუმცა ეს ამბავი პირდაპირ არ არღვევს ახლად აღმოჩენილ საცილობელს ცნობას, მაგრამ გვიჩვენებს-კი, —თუ რა სიფრთხილეა საჭირო საისტორიო და საარქეოლოგიო ძიების დროს. უნდა გვახსოვდეს გვრედვე, რომ ჩვენს მეფეებს ხშირად ნათესაობა და მოყვრობა ჰქონდათ ბიზანტიის იმპერატორებთან და უკანასკნელნი უხვად

¹⁹) А. Цагарели, Свѣд. о пам. гр. письм. в. г. 1886 г. стр. 80.

²⁰) Веберъ, Всеобщая Исторія, т. 6. 1887 г. стр. 419—27.

²¹) Баратовъ, Исторія Грузин., IV. стр. 2.

²²) Additions... 230 n. 6.

აჯილდოვებდნენ საქართველოს გვირგვინოსნებს სხვა-და-სხვა საპატიო ღირსებითა...

პირდაპირ არა სჩანს, სად დაიბადა მეფე დავით აღმაშენებელი. მარტო გარდმოცემით ვიცით, რომ ს. რუისში გაიზარდა და იქ გაატარა სიყმაწვილე. ამ სოფლის დიდებულ ტაძარში ჯერ ისევ 1848 წ. დაცული ზყო ძვირფასი განძი—ღვთის მშობლის შესანიშნავი ხატი, რომელიც მეფემ შესწირა²³⁾ და, რასაკვირველია, გარდმოცემის სინამდვილეს უფრო სხვა საბუთი ესაჭიროება, ვიდრე ხატის შეწირულება. მართალია, ეგრედ წოდებული ქეკელის-წერა ამბობს, მეფემ კრება მოახდინა „მახლობლად ორთა საეპისკოპოსოთა, რუისისა და ურბნისისაო“, მაგრამ ეს გარემოებაც ბევრს არას ამტკიცებს...

ქართულ მატთანში მეფის აღმზრდელის სახელიც არ არის ნაჩვენები. იქ დიდებული მწიგნობართ-უხუცესი გიორგი ჭყონდიდელი მოხსენებულისა „ვითარცა მამა“ მეფისა, „თანა-აღზრდილი პატრონთა ღ თანაგანკათული ყოველთა გზათა ღ საქმეთა ღ ღვაწლთა მისთა“²⁴⁾. ძველი ჩვეულებისამებრ მეფის შვილი მამამძუძვეს უნდა აღეზარდა, აღმზრდელი უეჭველად წარჩინებული ხელის-უფალი და დიდის გვარისა უნდა ყოფილიყო და, რადგანაც სახელოვანი გიორგი ჭყონდიდელი წოდებულია „ვითარცა მამა“, რომლის სიკვდილი დავით აღმაშენებელმა იგლოვანა „შემოსითა შავისათა“, შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ იგი ჭყონდიდელი იყო მეფის მამა-მძუძვე. ძველად მამა-მძუძეობა უფრო აღზრდას შეიცავდა, ხოლო სწავლისა და განათლების საქმეს ტვირთულობდა რომელიმე შესანიშნავი ოსტატი. მამა-მძუძვეს გარდა, დავით აღმაშენებელს შესანიშნავი ოსტატიც, მასწავლებელიც უნდა ჰყოლოდა. ვინ იყო იგი? ამის პასუხად არ უნდა დავივიწყოთ, რომ მეფემ დიდი განათლება მიიღო, ყოველგვარი დროის შესაფერი მეცნიერება შეითვისა. მეფე ცნობილია უდიდეს ღვთის-მეტყველად²⁵⁾. ყველა ამის გამო სარ-

²³⁾ Грузія и Армения, III, стр. 112.

²⁴⁾ ქ.-ცხ., I, 247.

²⁵⁾ Грузія и Армения, III, стр. 164.

წმუნო და დასაჯერებელია, როცა თეიმურაზ ბატონიშვილი ამბობს, რომ დავით აღმაშენებელს ასწავლიდა გამოჩენილი ფილოსოფოსი და ღვთის-მეტყველი არსენ იყალთოელიო. იმ დროს სხვა უკეთესი მასწავლებელი არც მოიპოვებოდა. არსენ იყალთოელი—გვარად თავადი ვაჩნაძე—მთელ საქართველოში ბრწყინავდა თავის განათლებით. ზედ-მიწევნით იცოდა ბერძნული, არაბული და ასურული ენა. თეიმურაზის სიტყვით, იგი იყო „ღრმათა წიგნთა გამომთარგმნებელი,“ „ღრმად მეცნიერ და ფილოსოფოსი, სიბრძნითა და ყოვლითა სათნოებითა სავსე“. კახეთში, ს. იყალთოს, ამ ღირსეულმა მეცნიერმა დაარსა „დიდი სასწავლებელი“—აკადემია, სადაც ასწავლიდა „ფილოსოფიას, ღვთის-მეტყველებას, ენათა და სხვათა აზნაურებითა სასწავლებელთა“²⁶). ცხადია, რომ ასეთი ოსტატი მშვენივრად შეასრულებდა თავის წმიდა მოვალეობას. თვით „ღრმად მეცნიერ და ფილოსოფოსი“ მასწავლებელი უწოდებს დავით აღმაშენებელს „ბრძენს, ვითარცა სოლომონ, მეფეთა შორის“²⁷). და ეს საქებარი სახელი ცალიერი სიტყვა რომ არ არის, ამას უცხოელნიც კმომობენ.

დავით აღმაშენებლის დროს დიდი პატივი და მნიშვნელობა ჰქონდა, სხვათა შორის, არაბულ განათლებასაც. არაბნი და საზოგადოდ მაჰმადიანნი წყურვილით დაეწაფნენ ბერძნულ ფილოსოფიას და მეტადრე არისტოტელის სწავლა-მოდღვრებას. ბერძნულმა ფილოსოფიამ და მისმა უდიდესმა წარმომადგენელმა გავლენა იქონია მაჰმადიანთა სარწმუნოებაზე, — ღვთის-მეტყველთა შორის გაჩნდა და ნელ-ნელა გაძლიერდა კამათობა, პაექრობა მაჰმადის მოძღვრების გამო. ორ დასად განიყვნენ. ერთნი ამტკიცებდნენ—კურანი ზეციური, საუკუნო და თვით მეუფისაგან მონიჭებული მოძღვრებააო, ხოლო მეორენი

²⁶) ისტორია ივერიისა, გვ. 282—3. აკადემიის ნაგრევები ეხლაც არისო. არსენი მარხია წმ. ზენონის ფერხითთ იყალთოს მონასტერში, Груз. и Арм. I. стр. 191—4.

²⁷) „საქართველოს სამოთხე“, წერილი «მეფესა დავითს მონაზონი არსენი», 528—30.

წინააღმდეგს ასწავლიდნენ. ბევრი გონებრივი ძალა დაიხარჯა ამ საცილობელ საგანზე და დიდი ჯკუა და ცოდნაც იყო საჭირო, რომ რაიმე საბუთიანი აზრი თქმულიყო ²⁸⁾ (მაგრამ დავით აღმაშენებელს მაჰმადიანთა ღვთის მეტყველება-კი ისრე ღრმად შეთვისებული ჰქონდა, რომ მისი მაღალი ჯკუა ძნელს და თითქო გონების მიუწდომელ საგანსაც სწვდებოდა. თანამედროე მეცნიერი, მოჰამედ-ელ-ჰამეკი მოგვითხრობს, რომ დავით მეფე დიდი მკოდნეა ჩვენის სარწმუნოებისა და სწავლულებს ებაასება, — კურანი ზეციური თუ ქვეყნიური მოძღვრებაა ²⁹⁾).

ღრო და უამი თხოულობდა შედარებით სხვა-და-სხვა ღვთის-მეტყველების შესწავლას. თვით არსენ იყალთოელი დიდად დახელო ვნებული იყო ასეთს სწავლაში და მოწაფე დავითიც თავის გზაზე დააყენა. (დავით აღმაშენებელმა საფუძვლიანად შეისწავლა, მართლმადიდებლობის გარდა, სხვა ქრისტიანობრივი მოძღვრებაც და, მაგალითებრ, ანის კრებაზე თავისის ცოდნით გააკვირვა სომეხთა ღვთის-მეტყველნი ³⁰⁾). იყალთოელი ოსტატი თითონ განთქმული იყო საღვთის-მეტყველო პაექრობისა და კამათობის ცოდნით და იგი ცოდნა გარდასცა მოწაფესაც. საზოგადოდ მასწავლებელს ძლიერი გავლენა ჰქონდა შეგირდზე და ბევრი თავის მიმართულება ჩაუნერგა. ამ გავლენას ამტკიცებს, სხვათა შორის, ის გარემოებაც, რომ სიკვდილამდე მეფეს პატივი და ნდობა არ მოუკლია ოსტატისათვის. სიკვდილის დროსაც-კი თავისი „ანდერძი“ არსენის „პირით“ დაადგინა, — „ჩვენ მიერ უნდოსა და უღირსისა მლოცველისა შამისა ბერისა პირითაო“, — სწერია იმ ანდერძში ³¹⁾. და თვით შინაარსიც ანდერძისა ლაღადებს, თუ რა

²⁸⁾ Г. Веберъ, т. 6. 462—3. იხ. ვგრეთვე Ф. Шлоссеръ, Всемирная Исторія, т. 2. 1869 г. стр. 335—6, 358—9.

²⁹⁾ Additions... 237.

³⁰⁾ ქ.-ცხოვ., I. გვ. 258—9.

³¹⁾ Addit... 232 н. 4. თვით «ანდერძი» შეტანილია „საქართველოს სამოთხეში“, 512—13. ავტორი ამბობს: ანდერძის დედანი თ. აღექსანდრეს ჰქონდა და «უთუოთ გაენათიდგან იყო მოპარულიო»... მოპარვისა არაფერი ვიცით, მაგრამ დედანი-კი გელათის ბერების დაუდევრობის გამო. დაკარგულა და ოდესმე ჰქონია გენერალ ლეიტენანტს თ. ბაგრატიონს, Груз. и Арм. III. стр. 200.

ნდობით ექცეოდა მეფე თავის მასწავლებელს. საჭიროა მოვიხსენოთ ეგრედვე, რომ დავით აღმაშენებელი, თავისის მასწავლებლის გავლენის გამო, შეიქნა გულ-მხურვალე ქრისტიანი და სარწმუნოებრივი მაღალი გრძნობა ღიძის ნიჭითა და ხელოვნებით. გამოსთქვა თავის თხზულებაში — „გალობა-სინანულისა“³²⁾.
ენის სიტურფითა და პოეზიის სიმშვენიერით ეს „გალობა“ დავით წინასწარმეტყველის ფსალმუნებს თითქო ეცილება...)

✕ განათლების სიყვარულმა სრულიად შეიპყრა მეფის სული და გული; „წიგნთა სიყვარული“ თითქო ბუნების მოთხოვნილებად და აუცილებელ საჭიროებად გარდაექცა, —მატიანე ამბობს, მეფე „წიგნთა შინა ცხოველ არს და მათ შინა იძვრისო“... ასე გასიხვეთ, ლაშქრობის დროსაც-კი მეფე „წიგნთა სიყვარულს“ ვერ სტოვებდა და თან დაჰქონდა საკითხავად სხვა-დასხვა თხზულებანი. **წ**ნადირობა ხომ გასართობი და სასიამოვნო დროს გატარება და ვარჯიშია, მაგრამ „თვით ნადირობასა შინა წიგნი აქვნდის ხელთა და რა ჟამს ჟამი იყვის, მისცნის ვისმე მსახურსა და ესრეთ დევნა უყვისო“. ამის შემდეგ საკვირველი არ არის, რომ ერთის წლის განმავლობაში მარტო სამოციქულო ოც-და-ოთხჯერ წაიკითხა³³⁾ და თანამედროვე მემკვიდრე უწოდებს მეფეს „პტოლემეოსად“..... მაგრამ მეფე მარტო წიგნის კითხვას არ კმარობდა. იმისი მკვირცხლი ბუნება თხოულობდა ეგრედვე ცოცხალ სიტყვას, და ცნობის მოყვარე მეფესაც მეტად ესიამოვნებოდა სწავლულებთან ბაასი. იმ დროს მწიგნობრობა სასულიერო წოდების ხელობას შეადგენდა და დავით აღმაშენებელს მეგობრული კავშირი ჰქონდა ბევრ გამოჩენილ სასულიერო კაცთან, რომელიც-კი განთქმული იყო თავისის განათლებითა. ჯერ ისევ პატარაობისას, აღზრდის დროს, მამა-მძუძემ აღუძრა ყრმას „პტოლემეოსობის“ სიყვარული და შემდეგ იგივე მამა-მძუძე, გიორგი ქყონდიდელი, — „კაცი სრული ყოვლითჲ სიკეთითა, სულისა და ხორცთასა, სავეს სიბრძნითა და გონიერებითა“, — შეიქმნა

³²⁾ „საქართველოს სამოთხე“, 513—518.

³³⁾ ქ.-ცხოვრება, I. 253—4.

მუდმივი შესაუბრე მეფისა. რასაკვირველია, მეფის „პტოლემე-
ოსობა“ აღორძინა და განადიდა იყალთოელ ფილოსოფოსმა,
რომელსაც თითონ უყვარდა სამეცნიერო ბაასი. მაგრამ დავით
აღმაშენებელი მოსაუბრე და სწავლულ მეგობრებს სხვაგანაც
ჰპოულობდა. იმის დროს სწავლითა და გონიერებით განთქმუ-
ლი იყო სომხების ვართაპეტი, არხიმანდრიტი იოანე სარკავა-
ლი. ამ ვართაპეტმა დასწერა სხვა-და-სხვა თხზულება და მათ
შორის ისტორიაც. იგი იღვწოდა და მწიგნობრობდა შესანი-
შნავ ხახპატის მონასტერში, რომელიც მდებარებდა საქართვე-
ლოს სამზღვრად ³⁴). ჯერ ჩვენ დროსაც არა ერთი და ორი
ნაშთი ჰმოწმობს მაშინდელ ხახპატის მონასტრის აყვავებულს
მწიგნობრობას ³⁵) და დავით აღმაშენებლის მეფობის ჟამს ხომ
ხახპატი განათლების ლამპრად ითვლებოდა. მეფემ მეცნიერი
ვართაპეტი დაიმეგობრა და მალე მათ შორის გულითადი კა-
ვშირი დაარსდა. ბრძენს დავით აღმაშენებელს შეგნებული
ჰქონდა სომხური განათლების ვითარება და ღირსება. მიზეზიც
აქ არის, რომ ამ განათლების საუკეთესო წარმომადგენელს
დაუახლოვდა ³⁶). საზოგადოდ მეფეს ისე ღრმად უღვიოდა
გულში განათლების სიყვარული, რომ თანასწორად ეპყრობოდა
ყველა სწავლულს, თუნდა მაჰმადიანიც ყოფილიყო. როცა
ტფილისი აიღო, დავით აღმაშენებელმა მაჰმადიანთ პიტიკო-
სებს, მქადაგებლებს და სწავლულებს საკუთარი სახლი აუშენა,
ულუფა გაუჩინა და სხვა გვარი შემწეობა დაუნიშნაო, — ასე
მოგვითხრობს თვით მათი მეისტორიე ³⁷). ✕

ღიად, მეფე უხვს მფარველობას უწევდა განათლებას.
დროთა ვითარებაც ეგრეთი იყო. საბერძნეთსა და აღმოსავ-
ლეთში „მეცენატობა“ თითქო ჩვეულებად გარდაიქცა. ბიზან-
ტიის იმპერატორნი გულ-მოდგინედ ეცილებოდნენ განათ-
ლების აყვავებას და ზოგნი იქამდე გატაცებულნი იყვნენ სწა-
ვლის ხალისით, რომ სახელმწიფო საქმეებს უყურადღებოდ

³⁴) Всеобщая Исторія Вардана Великаго, 1861 г. стр. 149 пр. 604, стр. 159.

³⁵) Груз. и Арм. II стр. 302—7, 309.

³⁶) Chron. arm. 60—61.

³⁷) Addit. 241.

სტოვებდენენ³⁸), საქრისტიანოს გარდა, სხვა-და-სხვა სამაჰმადიანო სამეფოშიაც, არაბების წყალობით, აღორძინდა განათლების მთარველობა. სახელ-განთქმული მაჰმუდ გაზნელი (998—1030წ.) დიდს პატივსაც სცემდა მეცნიერებსა და პიიტიკოსებს. ქ. გაზნას იმის მშვენიერ სასახლეში ცხოვრობდნენ შესანიშნავი ფილოსოფოსნი, პიიტიკოსნი, გეოგრაფოსნი. პოეზიის სიყვარულით აღგზნებულმა მაჰმუდმა შეაკრებინა ირან-თურანის ზეპირ გარდმოცემა, რომელიც უკვდავმა ფირდუსიმ მასალად მოიხმარათავის პოემისათვის. მაჰმუდმა დაარსა „პიიტიკოსთა აკადემია“. იმის-სამეფოში, სულ ცოტა, ოთხასი პოეტი იმყოფებოდა³⁹). ინდოეთში ლაშქრობის დროს მან მრავალი სიმდიდრე შეიძინა და უმეტესი ნაწილი მოანდომა სატახტო ქალაქის დიდ აკადემიის გაუმჯობესობას და წიგნთ-საცავის დაარსებას. როცა ხვარაზმის მეფე შეიპყრა, მაჰმუდმა ხარჯი როდი მოსთხოვა, — ხარჯის მაგიერ შენი სახელოვანი ფილოსოფოსი ავიცენა ჩემის აკადემიის პროფესორად გამომიგზავნე⁴⁰). იმ სახსოვარ და სანახტრელ დროს მთელი აღმოსავლეთი თავის განათლებით ბრწყინავდა. თვითოეული სამეფო გვარი (ბუიდები, სამანიდები და სხ.) თითქო ერთი-ერთმანეთს ეჯიბრებოდა და ეცილებოდა განათლების წარმატებაში. და მართლაც სასიამოვნო და მომხიბლავი სანახავი იყო ეს კეთილ-შობილური ჯიბრი და ცილობა⁴¹). მაშინდელი ევროპა განცვიფრებითა და შურის თვალით შეჰყურებდა ბედნიერს აღმოსავლეთს, სადაც, განათლების მეოხებით, აღორძინდა მეურნეობა, ვაჭრობა, მრეწველობა. ასეთს სურათს წარმოადგენდა აღმოსავლეთი დავით აღმაშენებლის ცოტა წინაღ-თითონ იმის მეფობაში აღმოსავლეთს ხომ უფრო მეტი სიბრწყინვალე დაეტყო. მეფის თანამედროე და მთლად აღმოსავლეთის ბატონი მელიქ-შაჰ დიდად უწყობდა ხელს განათლებისა და მოქალაქობის წინ-მსვლელობას. იმან ბევრი

³⁸ Веберъ, 6 т. стр. 416.

³⁹ Веберъ, стр. 445, 466—7.

⁴⁰ Ф. Шоссеръ, 2 т. 351—2.

⁴¹ Ibid. 347—49.

ღვაწლი დასდო მეცნიერებას, —სხვა-და-სხვა ადგილს გამართა ასტრონომიული ობსერვატორია, ბასსორისა და ბაღდადის სკოლები გააუმჯობესა. მელიქ-შაჰის სასახლე პიტიკოსების სადგურად გარდიქცა. სპარსულ ლიტერატურას ბედნიერი დღე დაუდგა. მეტადრე სახელოვანი ვეზირი ნიზამ-ალ-მულქი საოცარს მხნეობას იჩენდა, არც ერთს საშუალებას არ ზოგავდა განათლების გასაფრცვლებლად. თითქმის ყველა დიდ ქალაქში დაარსა აკადემია, სადაც მეცნიერნი და პროფესორნი სახელმწიფო ხარჯით ცხოვრობდნენ. უფრო შესანიშნავი იყო ბაღდადის სასულიერო აკადემია, რომელიც აღმოსავლეთის ვარსკვლავსავით უნათებდა მთელს მაჰმადიანობას⁴²⁾. დავით აღმაშენებლის მეორე თანამედროვე, ბიზანტიის მეფე ალექსი კომნინოსი (1081 — 1118), თუმცა პირმოთნეღ მატყუარა იყო, მაგრამ განათლებას დიდად ჰუარველობდა და ამასთანავე ზრუნავდა ეკლესიისა და სასულიერო წოდების სასარგებლოდ. მართალია, იგი ყველასაგან მოძულეებულნი მოკვდა, წყევლა და ქოლვა საკმაოდ წაიღო საიქიოს, მაგრამ მაინც თავის სიციცხლეში ბევრი სასარგებლო საქმე გააკეთა: ლაშქარი კარგად მოაწყო, სახელმწიფოს საფინანსო და საეკონომიო საქმე, შინაგანი გამგეობა და სხვ. წესსა და რიგზე დააყენა⁴³⁾. უეჭველია, აღმოსავლეთისა და ბიზანტიის მდგომარეობა დავით აღმაშენებლის ყურადღებას მიიზიდავდა, თანამედროვე მეფეთა მაგალითი გავლენას იქონიებდა და ეს მით უფრო, რომ საქართველოს მეფეს ხასიათად ჰქონდა უცხოეთიდან ყოველი კარგი და სასარგებლო დაწესებულება შემოეღო. დავით აღმაშენებელმა პირველადვე დიდი მფარველობა აღმოუჩინა განათლებას და ქართველი ახალგაზდობა ათინაში გაგზავნა უმაღლეს განათლების მისაღებად⁴⁴⁾.

✠ რასაკვირველია, პირდაპირ ძნელია იმის თქმა, —თუ რა და რა საგანს ასწავლიდნენ მეფეს და როგორი განათლება მისცეს. არსენ იყალთოელი თავის აკადემიაში ასწავლიდა სა-

⁴²⁾ Веберъ, 449—50. Ф. Шлоссеръ, 360.

⁴³⁾ ibid. 429.

⁴⁴⁾ Варданъ Великій, 147.

ზოგადოდ „აზნაურებითა სასწავლებელთა,“ ესე იგი ფილოსოფიას, ღვთის-შეტყველებას, ლოლიკას, რიტორიკას, პიტიკას, გრამატიკას და სხ. შეიძლება, რომ ესევე ასწავლეს დავით აღმაშენებელსაც. ხოლო ნათლად სჩანს, რომ გვირგვინოსან ყრმისათვის იმ დროს სავალდებულო იყო ცხენოსან-მშვილდოსნობა, რომელიც სამხედრო სწავლის დარგს შეადგენდა. მაშინ სამხედრო სწავლას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, მეტადრე მალალ და კეთილ-შობრლ საზოგადოებისათვისაც კი განიხილეთ, სასულიერო კაცისათვისაც-კი. საჭიროა იქნებოდა სწავლათვით მწიგნობართ-უხუცესი ჰყონდიდნობა სარდალად ითვლებოდა, თუმცა იმისი უმთავრესი მოხელეობა იყო უფროსაქველმოქმედო და სასულიერო საქმეების გამგებობა⁴⁵⁾ და ვინაღმაშენებელს მამისაგანვე დაჰყვა ცხენოსან-მშვილდოსნობის ნიჭი;—მეფე გიორგი მეორე ცნობილია, როგორც „ცხენოსან-მშვილდოსანი რჩეული“⁴⁶⁾, მაგრამ აქაც შვილმა და შორებით აჯობა მამას, —მატიანის თქმით, ვერც ერთი მოისარე ვერ შეედრებოდა დავით აღმაშენებელს: ხელ-ცალიერი არ მოვიდოდა, ცუდად არ დაიშვროდა. „რამეთუ ვინ ჰგავნ ხორციელი, ანუ ვინ იხილა ესოდენ გამარჯვებულნი ნადირობასა შინაო“⁴⁷⁾. სამხედრო და სალაშქრო საქმეში ხომ დავით აღმაშენებელს მოცილე არა ჰყავდა. იმის საოცარი ნიჭი და საკვირველად გამჭრიახი გონება უფრო მხედრობასა და ლაშქრობაში გამოჩნდა, მისი მსგავსი სარდალი იშვიათად დაბადებულა სხვაგანაც-კი ზე საქართველოს, ამ ვაჟ-კაცობისა და რაინდობის სამშობლოს, ხომ აღარ უხილავს დავით აღმაშენებლისთანა მეომარი. ამიტომაც იგი წოდებულია „უმსგავსო სპასვეტად,“ „ახალ ალექსანდრედ“, „მეორე ალექსანდრედ“ —მაკედონელად⁴⁸⁾. და რომ ეს სახელი გაზვიადებული ქება არა არის, ამას ამტკიცებს იმის სამხედრო და სალაშქრო მოღვაწეობა. როგორც სჩანს, მეფეს შეთვისებული ჰქონია თავის დროის სამხედრო სწავლა. მაგრამ საყურადღებო კიდევ ის არის,

⁴⁵⁾ ვახუშტის ისტორია, 1885 წ. გვ. 12.

⁴⁶⁾ ქ.-ცხოვრება, გვ. 235.

⁴⁷⁾ იქვე, 254.

⁴⁸⁾ იქვე, 246—8.

რომ თვით საკუთარის ნიჭით შექმნა ახალი სამხედრო სკოლა, რომელიც სახელმძღვანელოდ გარდაიქცა შემდეგის თაობისათვის, ახალს წესსა და გზაზედ დააყენა სამხედრო საქმე...

ნიქს გარდა, ლაშქრობის ღმერთმა ვაჟ-კაცობაც უხვად მიმადლა თავის რჩეულსა და საქმუც ისაა, რომ გენიოსი სპასპეტი შემკული იყო სხვა-და-სხვა სამხედრო ღირსებით. ომის დროსო, ამბობს მემბტიანე, „უპირატეს ყოველთა თვით წინა უვიდოდა და ვიწარცა ლომი შეუხახებდა ხმითა მალლითა და ვითა გრეგალი მიდამო იქცეოდა, თვით გოლიათებრ მიმართებდა... სერიდა და დასცემდა წინა დამთხვეულთა ყოველთაო“⁴⁹). არ უნდა დაგვიწყობთ ისიც, რომ ბუნებამ ახოვნებითაც დააჯილდოვა ეს „გოლიათებრ“ მებრძოლი სპასპეტი. გელათის ტაძრის კედელზე დახატული სახე ამტკიცებს იმის ფიზიკურს ძალას და უპირატესობას სხვა მეფეთა წინაშე⁵⁰). ყველა ამას უნდა დაუმატოთ მარტივი და სადა, ნამდვილი სპარტაებრივი ცხოვრება, — „არა ჰსცა... არცა განსვენება ხორცთა თვისთა, არა მიდრკა გემოვნებათა მიმართ, არცა ნებასა ხორცთასა, არცა საქმელ-სასმელთა, არც სიმღერა სილოდაჲს და რაითურთ არა-რა შემკვრელთა ხორცთა და გონებისათაო“⁵¹). ამისთანა სასტიკი ცხოვრება შეუძლიან მხოლოდ ხორცითა და სულითა ძლიერს, მტკიცე ხასიათით აღჭურვილ მეფეს. ყველა ამ თვისების აღორძინებას ხელს უწყობს მხედრობისა და ლაშქრობის წესზე ყოფნა-ცხოვრება: განუწყვეტელმა ომიანობამ და დაუცხრომელმა შრომამ დავით აღმაშენებელს განუმტკიცა ზნეობა, მისცა შეუღრკელი ნება, რომელიც ასე საჭიროა დიდებულ სპასპეტისათვის...

მაგრამ ყველა ეს კიდევ ცოტაა დაფით აღმაშენებლის ზნეობის დასახატავად. სულიერი და ზნეობრივი ძალა, გონების აღმაფრენა და გულის პატიოსანი ძეგრა ხშირად ჰარმონიულად მოთავსებულია ხოლმე დიდ-ბუნებოვან არსებაში.

⁴⁹) იქვე, 242.

⁵⁰) Грүз. и Арм. III. 183, 199.

⁵¹) ქ.-ცხოვრება, 248.

მეფე სწორედ ასრე იყო შემკული. იმის აღმზრდელი — გიორგი ჭყონდიდელი — განთქმული იყო მთელ საქართველოში მაღალ ზნეობით და ხასიათით და, რასაკვირველია, ზედ-მოქმედება ექნებოდა ჭაბუკზედ. ამას ვარდა, იმ დროს აღზრდასა და ზნეობრივს განვითარებას დიდს ყურადღებას აქცევდნენ. ესრედ წოდებული ზრდილობა, ხასიათის გარეგანი ლაზათი და სიმშვენიერე მიუცილებლად საჭირო იყო, მეტადრე მაღალ წოდების ადამიანისათვის. უზენაესმა მეუფემ ეს თვისებაც სავსებით მიჰმადლა თავის რჩეულს და კარგმა აღზრდამ ხომ უფრო განავითარა მეფის ზნეობრივი ბუნება, მატიანის თქმით, „მეფე სრული იყო ყოველ ზნეობითა და „კიდით ქვეყანისათ“ შემოკრებმოდნენ იმის ხილვისა წყურვიელნიო“, — „ვინ იყო ეზომ ტკბილ შემოხვევათა შინა, ვინ სატრფიალო ზრახვითა და სასურველ ღუმილითა“... „საწადელ ღუმილითა, უსაწადელეს მკმუნვარებითა, მადლიერ ხედვითა, საზარელ ლომებრ კრთომელობითა“... „მაღალ უმაღლესთათვის, მდაბალ მდაბალთათვის და თვით მტერთაგანცა თვით საწადელ და საყვარელ“... და სხვ. 52).

არსებადი თვისება ზნეობრივი აღზრდისა გულის სიწმინდე და გრძნობის სისპეტაკეა, ზნეობრივი მოძღვრების ქვაკუთხედი ურთიერთი სიყვარული და სათნოებაა. საზოგადოებისა და კერძო კაცის ზნეობა მაშინ სდგას ჭეშმარიტ გზაზედ, როცა გულის სიმებო საყოველთაო სიკეთისათვის ჰქვლიერნ. შეიძლება ასეთი ჟღერა ზეციურ გალობას და ჰანგებს დაეფვანოს — და მაშინ გულიც მთლად კაცობრიობის ძმობასა და ერთობას ეტრფიალება. მაგრამ ეს ჯერ ისევ მიუწოდომელი იდეალია. ისიც დიდი საქმეა, თუ კაცს გულში აღმოფხვრილთ აქვს სხვათა მძულვარება და ღმობიერებით ეპყრობა მეზობელ ხალხს, იმის რწმენას, „წმიდათა წმიდას“... დავით აღმაშენებლის

⁵²⁾ ქართლის-ცხოვრება, I. 261. დავით აღმაშენებლის ზნეობრივი თვისება მოკლედ განმარტებულია ძეგლის წერაში — «...მყუდრო და მშვიდ, სახიერ და ტკბილ, მოწყალე და ძვირ-უხსენებელ და მიმსგავსებულ სახიერებასა ღვთისა» და სხვ. იხ. ეგრედვე «მეფესა დავითს მონაზონი არსენი». «საქართველოს სამოთხე»-ში.

შენებელს სწორედ ამგვარი გრძნობა უღვივოდა. აქაც ჭამთა ვითარებამ თითქო თავისი გავლენა იქონიაო. იმ დროს განათლებამ შესცვალა მაჰმადიანების ველური ხასიათი. ოდესმე მრისხანე და მძვინვარი მაჰმადის მწვანე ღროშა, ცოტა არ იყოს, დამშვიდდა და შეუბრალებლად აღარ სდევნიდა ქრისტიანებს და ცეცხლის თაყვანის მცემლებსა ⁵³). ღირსშესანიშნავია, რომ დავით აღმაშენებელმა მაინც დროს წინ გაუხსწრო. იგი დიდს პატივს სცემდა მაჰმადიანებს და იმათ სარწმუნოებას. თვით მაჰმადიანთა ისტორიკოსი ამბობს, — დავით მეფე უფრო კარგად ექცეოდა ჩვენს ერს, ვიდრე ჩვენის სარწმუნოებისა და მოდგმის მთავარნიო. მეფე შვილითურთ დადიოდა ტფილისის მიზგითში, ლოცვასა და კურანს ისმენდაო. მაჰმადიანებს ყველა თხოვნა აუსრულა — ბძანება გასცა ქალაქში ღორები არ დაეკლათ, ქრისტიანებს ერთად მაჰმადიანებთან არ ებანავათ და სხ. ⁵⁴). მართალია, მეორე მწერალი თითქო სულ წინააღმდეგს ამტკიცებს, — ტფილისის აღების დროს ქართველები ცუდად მოეპყრნენ მაჰმადიანთა სალოცავს და ყადისაო ⁵⁵), მაგრამ ეს ბრალი მეფეს არ ედება და მაჰმადიანთა სხვა ისტორიკოსების თქმულებასაც არ ეთანხმება.

ხალკილონის კრების შემდეგ, სომეხთა და ქართველთა შორის, სამწუხაროდ, მტრობა და მძულვარება დაიბადა. კიდევ კარგი, რომ ეგეთი განწყობილება სარწმუნოების წრეს არ გაცვილებოდა, მაგრამ ჩვენმა მეზობელმა ერმა ასე არ იხება. აიღეთ ძველი სომეხთა მწერლები. ბევრი მათგანი კილვითა და თითქმის ზიზლითაც იხსენებს ქართველებს, თითქოს ქართლოსის შთამამავლობას რაიმე დანაშაულობა ჰქონდეს ჰაოსის შვილთა წინაშე!... დავით აღმაშენებელი გადურჩა უსამართლო მსჯავრსა. შური და ქვენა-გრძნობა დადუმდა, უძლიურ შეიქნა, თითქო შერცხვა დიდის მეფისაო... მათე ედესელი დავით აღმაშენებელს „წმიდად“ აღიარებს და ამბობს, — იგი მართლ-მსაჯული

⁵³) Ф. Шоссеръ, 347.

⁵⁴) Addit... 241.

⁵⁵) ibid. 238, 242.

იყო, სომხობას სწყალობდა, ქ. გორი აუშენა და ბევრი ეკლესია და მონასტერი დაუარსაო ⁵⁶). დიღ, მეფეს უყვარდა სომხობა, მისი სარწმუნოება და ეს მით უფრო შესანიშნავია, რომ მართლ-მადიდებელ საბერძნეთში სარწმუნოებრივი მძულვარება არ იყო სრულიად მოსპობილი და თანამედროვე იმპერატორი ალექსი კომნინოსი სდევნიდა მწვალებლებს ⁵⁶).

ბირველადვე შევნიშნეთ, რომ მეფის შინაური ცხოვრება სიბნელით მოცულია. მათიანე ამბობს, — „მოიყვანა სანატრელი და ყოვლად განთქმული სიკეთითა გურანდუხტ დედოფალი, შვილი ყიფჩაყთა უმთავრესისა ათრაქა, შარალანისა ძისა, სჯულიერად მეუღლედ თვისად და დედოფლად ყოვლისა საქართველოსა“, მაგრამ ეს ზოგადი ცნობა არაფერს არ ნიშნავს. ამას გარდა, თუ სომეხ მეისტორიებს დაუფჯერეთ, მეფეს სომხის ქალი უნდა ჰყოლოდა მეუღლედ, რომელმაც ჰშობა ტახტის მემკვიდრე, დიმიტრი მეფე ⁵⁷). ზოგი იმასაც ამბობს, რომ მეფეს ბიზანტიის საშეფო გვარის ქალი ირინე ჰყავდა ცოლად. ამ ირინემ ააშენებინა შესანიშნავი ქვათახევის მონასტერი, რომელსაც შესწირა სასწაულთ-მომქმედი ღვთის-მშობლის ხატი და სხვა ძვირფასი საუნჯეო ⁵⁸). მათიანე-კი მხოლოდ გურანდუხტს იხსენებს და იმის მეუღლედ მოყვანა პოლიტიკურ მოსახრების გამო უნდა მომხდარიყო, — შორს-მჭვრეტელი მეფე ჰხედავდა, თუ რა სასარგებლო იქნებოდა მოყვრული დამოკიდებულება ყიფჩაყთა „უმთავრესთან“... ვგონებთ, უხადია, რომ გურანდუხტზე წინად სხვა მეუღლე ჰყავდა, თუმცა ძნელია სათქმელად, ვინ და საიდან. ხოლო ექვს გარეშეა, რომ უფროსი შვილი, ტახტის მემკვიდრე დიმიტრი მეფე, გურანდუხტისაგან არ იყო შობილი. აი რომელ საბუთით: როცა მეფემ ყიფჩაყნი მოიწვია, მაშინ ვაჟი-შვილი ვახტანგ დაებადა და შემდეგ თავის „ანდერძში“ უმფროს შვილს დაავალა —

⁵⁶) Additions... 230.

⁵⁶) Веберъ, 429.

⁵⁷) Hist. de la G. I. 362 n. 3. Addit... 230 n. 6.

⁵⁸) Гр. и Ар. III. стр. 41—43, 113, 183—4.

„რათა ძმა თვისი ცვატა 59) აღზარდოს და, თუ ინებოს ღმერთმან და კარგ იყოს, შემდგომად მისსა მეფე ჰყოს მამულსა ზედა.“ ეს საანდერძო განკარგულება ძირეულად სცვლიდა მემკვიდრეობის წესსა. ცხადია, რომ ცვატა გურანდუხტისაგან იშვა და მეფეს ჰსურდა ცვატას მემკვიდრეობა საპოლიტიკო მოსაზრებისა და ყივჩაყთა გულის მოსაგებლად. ვაჟებს გარდა, დავით აღმაშენებელს ორი ქალიცა ჰყავდა—კატა და თამარ. პირველი მიათხოვა ბიზანტიის იმპერატორის შვილს ალექსის 60), მეორე შირვანის მფლობელს აღსართანს ანუ აღისტან შირვან-შაჰს, X

II

მეფისა თუ სხვა საზოგადოებრივის მოღვაწის საქმეთა განხილვა და განსჯა შესაძლოა ისტორიულ გარემოებათა მიხედვით. დროთა ვითარებას დიდი გავლენა აქვს საზოგადო ცხოვრების ბრუნვაზე. ხშირად საქვეყნო მოღვაწე ამ ბრუნვას მისდევს მაგრამ ბუნებრივ თითქო თავის ნებაზედაც ატრიალებს ცხოვრების ჩარხს. ეს უმეტეს ნაწილად დამოკიდებულია ხულიერსა და ზნეობრივს ძალაზე. დამაბრკოლებელ გარემოებათა დასათრგუნველად საჭიროა, ერთის მხრივ, მახვილი და შორს-მჭვრეტელი გონება, მეორედ—მტკიცე და შეუდრკელი ხასიათი. გონებრივს გამჭრიახობას მოკლებული და ხასიათით სუსტი ყოველთვის ქედს იხრის ცხოვრების ბრძოლის მოედანზედ და ხელ-ცალიერი რჩება მაშინაც-კი, როცა ადვილია ძლიერ და გამარჯვება. † დავით აღმაშენებელი შემკული

59) დ. ბაქრაძის აზრით, ცვატა ვახტანგის პატარაობის სახეელიც, ვახუშტის ისტორია, 187.

60) Hist. de la G. I. 360 n. 2., Chron. arm. 58. როგორც სჩანს, კატას ქმარი ალექსი უნდა ყოფილიყო ალექსი კომნინოსი. მაგრამ იმას შეუდრკელად ჰყავდა კონსტანტინე X დუკას ნათესავი ირინე, რომელმაც ქმარს დიდი შემწეობა გაუწია სამეფო ტახტის შოვნაში, Вегеръ, 428.

იყო როგორც მაღალის გონებით, ისრე ძლიერის ხასიათით. დიდ-ბუნებოვანი მეფე გონების ხვალით სწვდებოდა ყოველ-გვარ ცხოვრებას გარემოებას, ხოლო ხასიათის სიმტკიცით ებრძოდა და სპობდა ხელის შემშლელ და საქვეყნო საქმის შემათერხებელ დაბრკოლებას. მართალია, ზოგჯერ თვით ცხოვრების მსვლელობა უადვილებდა მეფეს მძიმე საქვეყნო ტვირთს, მაგრამ მაინც დიდი გონებრივი და ზნეობრივი ძალა იყო საჭირო ამის საზიდველად. †

† საზარელ უბედურებასა და გაჭირვებაში იმყოფებოდა საქართველო იმ დროს, როცა დავით აღმაშენებელი დაჯდა სამეფო ტახტზე. სახელოვანმა კუროპალატმა დავითმა დაიწყო საქართველოს გაძლიერება, შემდეგ ბაგრატ მესამემ და ბაგრატ მეოთხემ დიდი ღვაწლი დასდეს თავის სამეფოს, სახელი და პატივი მოუპოვეს, მაგრამ საისტორიო ასპარეზზე ახალი მტერი გამოუჩნდა ამ სამეფოს და მცირე დროის განმავლობაში დაამხო მისი ძლიერება, მოსპო მისი ბედნიერება. ახალი მტერი **საღჩუკება** იყვნენ. ძველადვე, კასპის ზღვის აღმოსავლეთით, სცხოვრებდა თურანელ მოდგმის მაწანწალა ხალხი, რომელსაც თურქებს ანუ თურქმენებს უწოდებდნენ. ამ ხალხის ერთად-ერთ საქმეს პირუტყვის მოშენება შეადგენდა. სამკვიდრო ბინას მოკლებული თურქი თავის სიცოცხლეს ცხენზედ და კარავში ატარებდა. თურქები განთქმულნი იყვნენ ვაჟკაცობითა და მამაცობით. როცა ხალიფის ბატონობა შეირყა და იმის სამფლობელოში უწესოება ჩამოვარდა, ეს გარემოება თურქებმა მარჯვედ გამოიყენეს—მიჰყვეს ხელი ზორანისა და ამურ-დარიის რბევას. დიდი საძოვარი ადგილები დაიჭირეს. მალე ასტყდა მუდმივ მტრობაც ხალიფის მოადგილეთა შორის. თურქები ხან ერთს მხარეს ჰმველოდნენ, ხან მეორეს. ამათ შემწეობაზედ იყო დამოკიდებული სამეფო გვარეულობისა და ხალიფის მოადგილეს ბედი. ამის გამო თურქების მნიშვნელობა და გავლენა ნელ-ნელა მატულობდა. ბოლოს, მეთვლე საუკუნის დამლევს, საქმე ისე დატრიალდა, რომ იმათ მთავარმა **საღჩუკმა** კირგიზის ხანის ბატონობა უარპყო და სპარსეთში დაარსა საკუთარი, დამოუკიდე-

ბელი სამთავრო, რომელიც დიდს სამფლობელოს წარმოადგენდა ¹⁾). იმ დროს სპარსეთში განათლება ჰყვავოდა. სალჩუკებმა მაჰმადიანობა მიიღეს და შეუდგნენ სპარსულ განათლების შექმნას, შეითვისეს სპარსთა ზნე-ჩვეულება, მათი მოქალაქეებრივი ცხოვრება, ენა. სალჩუქნი ყველაფერში ჰბაძავდნენ სახელოვან ბუიდეზსა და გაზნავიდეზს, იმათ მსგავსად დიდს მფარველობას უწევდნენ განათლებას. ამ მიზნის გამო სალჩუკის გვარეულობა განითქვა მთელ აღმოსავლეთში და მსწრაფლად უპირატესობაც დაიჭირა. საქებარ მხნეობის გარდა, სხვა გარემოებამაც ხელი შეუწყო სალჩუკის შთამამავლობის გაძლიერებას. მაშინ პირველ და შესანიშნავ გვარეულობას **გაზნავადება** (გაზნელნი) შეადგენდნენ. მაგრამ, ჩვეულებისამებრ, ამ გვარეულობასაც მალე მოეღო ბოლო. შემდეგ მაჰმადის სიკვდილისა (998—1030 წ.), გაზნელთა სამეფოში ამბოხება დაიწყო. სალჩუკის შვილის-შვილმა თოგრილბეგმა, რასაკვირველია, ამ შემთხვევით ისარგებლა და მცირე დროის განმავლობაში, რაკი წინააღმდეგი არა ჰყავდა, განადიდა თავისი სამფლობელო, ისპაანი დაიპყრა და თავისი თავი სპარსეთის სულტანად აღიარა. თოგრილბეგი მეტად გულ-მხურვალე მაჰმადიანი იყო. თავის სარწმუნოებას ავრცელებდა, მრავალ მიზნით აშენებდა. ბაღდადის ხალიფმა უყურადღებოდ არ დასტოვა მართლ-მორწმუნე მაჰმადიანის ღვაწლი და, რადგანაც სახალიფოში შფოთი და შუღლი არ სცხრებოდა, თოგრილბეგს მიჰმართა შემწეობისათვის, იმას ჩააბარა მთელი თავისი საბძანებელი და უბოძა ეგრედ წოდებული **ამირ-ალ-ომარობა**, რომელიც ხალიფის მოადგილეობას ჰნიშნავდა და უმაღლეს გამგეობას წარმოადგენდა ²⁾). ამ დროდგან სალჩუკის გვარი შეიქმნა მთელ აღმოსავლეთის ბატონად, სალჩუკთა ხელში ჩაეარდა საქრისტეიანოს ბედ-იღბალიც. ვერც საქართველო გადურჩა იმათ მახვილსა. თოგრილბეგის ძმის-წული და იმისი მემკვიდრე ალპ-არსლანი

¹⁾ Веберъ, 446—8. სალჩუკთა ვინაობის შესახებ საყურადღებო ცნობები ნახე Всеобщая Исторія Вардана Великаго, стр. 118, примѣч. 446—452.

²⁾ Ф. Шлоссеръ, 640—42; Веберъ, 442. თითონ ხალიფი სასულიერო ხაქმებს განაგებდა, ამირ-ალ-ომარი—სამოქალაქოს.

თანამედროვე იყო სახელოვანის ბაგრატ მეოთხისა და დიდი ტანჯვა მიაყენა ჩვენს სამშობლოს. კაცობრიობის ისტორიაში ბევრი არ მოიპოვება ისეთი გულ-ქვავე ბაზბაროსი, როგორც ალბ-არსლანი იყო. იმის ველურ ხასიათს ეს მაგალითიც ამტკიცებს: ქალაქ ანის აღების შემდეგ, ძლიერ-მოსილმა ალბ-არსლანმა დიდი ორმო გაათხრევინა, ათას კაცს ყელი გამოსჭრა, ამათი სისხლი ორმოში ჩაასხა და მერე შიგ იბანავა, — ეს მსხვერპლი შემიწირავს ჩემის მკვდრებისთვისო ³). ქრისტიანობის მძულვარებით აღზნებული მტერი დიდის ჯარით შემოესია საქართველოს. ცეცხლი და მახვილი მოედო ახლად აყვავებულ სამეფოს. მაჰმადიანობას ჰსურდა შთაენთქა ქრისტიანობა, ალბ-არსლანი მკვიდრთ ძალას ატანდა — მაჰმადი იწამეთო. მამა-პაპეულ სარწმუნოებისათვის თავ-განწირულნი ქართველნი საოცარის სიმამაცით წინააღმდეგენ მოსისხლე მტერს და თვით მსოფლიო ისტორია ჰღაღადებს, თუ რა ვაჟ-კაცურად იცავდნენ ტაძარ-მონასტრებს და რა მედგრად ებრძოდნენ ალბ-არსლანსა ⁴). მაგრამ გამარჯვება მაინც საღმრთოებს დარჩათ.

ალბ-არსლანს თურქესტანში საქმე გაუჩნდა და იითონ იქ წავიდა. საქართველოს აოხრება და დაპყრობა თავის შვილს მელიქ-შაჰს მიანდო. შემწეობა და ხსნა არსად იყო. წინაღ, გაჭირვების დროს, ქრისტიანობისათვის წამებული საქართველო ბიზანტიაში ჰპოვებდა მფარველობას, მაგრამ მაშინ თვითონ ბიზანტიას ესაჭიროებოდა სასოება და დანმარება. საღმრთოებს მცირე აზიაში მსწრაფლად შემუსრეს ბერძნების ბატონობა. ამას გარდა, ბიზანტიის შინაური მდგომარეობაც არ იყო სანუგეშო. თუმცა დიდის კონსტანტინეპოლის სრა-სასახლე თავის სიმდიდრითა და მორთულობით ჰხიბლავდა გარეშე მაყურებელს, მაგრამ სახელმწიფოს განაგებდნენ გარყვნილნი სასახლის დედა-კაცნი და ზნეობრივი განხრწნილება არსებობდა მთელ იმპერიაში. ერთის იმპერატორის მოკვლა და მეორესი ძალად ტახტზედ აყვანა თითქო ჩვეულებად გარდაიქცა,

³) Варданъ Великій, 127.

⁴) Ф. Шлоссеръ, 643.

შეთქმულობა თითქო რჯულად დაიდო. სამეფო სასახლის კაცთა ცბიერება და ლაქუცი გამეფდა და ამ ზნეობის დამამცირებელმა ქცევამ განდევნა პატიოსნება და კეთილ-შობილება. სიღარიბისაგან ხალხი ღრტვინავდა და ჰგოდებდა, ხოლო მდიდარი დიდკაცობა განგებ პურს აძვირებდა, — ეგებ უფრო მეტი გამოვსწოვო უიმისოდაც ხარჯით დატვირთულ მღაბიო საზოგადოებასაო⁵⁾. იმპერატორებს ხალხის ვაი-ვაგლოაზი და უბედურება არაფრად მიაჩნდათ. იგინი უფრო მკვდარს სქოლასტურ სწავლას ეალერსებოდნენ და ბეჯითად ჰპატრონობდნენ, — კონსტანტინე მეათეს და მიხეილ მეშვიდეს წიგნები გარშემო ეწყით და კითხვით თვალებს იწყალებდნენ⁶⁾, თითქო მარტო ეს-ლა იყო საჭირო სამეფოს დასაცველად!... უეჭველია, რომ ასრე მოშლილი და დაძაბუნებული სამეფო ვერას გახდებოდა მხნეობითა და ძალ-ღონით სავსე საღიჟუკებთან და ამიტომაც ბიზანტიას მალე გამოეცალა ხელიდან მცირე აზია. მაგრამ ამას ვინლა სჩიოდა. ჩრდილოეთითაც სხვა ბარბაროსნი არ ისვენებდნენ. პაქანაღებმა, მაგ., სრულად ააოხრეს ფრაკია და მაკედონია. პატივ-ახდის იმპერიას არც ნორმანები და ბოლგარები ეპყრობოდნენ რიდითა: ხანდახან ისეც მოხდებოდა ხოლმე, რომ მტრებს ეჭირათ მთელი იმპერია, სატახტო ქალაქისა და ლაშქრის ბანაკების გარდა. ალექსი კომნენოსის დროს თურქებმა ჰელესპონტამდე უწიეს და მტრის კარავი იმპერატორის სასახლის ფანჯრიდან და წმ. სოფროს ტაძრის კედლიდან მოსჩანდა. დასასრულ, თუ სადამდე დამცირდა ოდესმე ძლიერი ბიზანტია, იმპერატორის რამანოზ დიოდენის ტყვედ წაყვანა ამტკიცებს: ალპ-არსლანმა ომში დაამარცხა იმპერატორი, ხელთ შეიპყრა, მონების ნიშნად ტყვის ტანისამოსი ჩააცვა, მერე ცალიერ მიწაზე დააწვინა და კისერზე ფეხი დაადო⁷⁾... ჩვენი მატთანეც ჰმოწმობს ბიზანტიის დაუძლურებას და ამბობს, — მეფე გიორგის მეორის დროს, „და-

⁵⁾ Веберъ, 411—12.

⁶⁾ ibid. 427.

⁷⁾ ibid. 413—28, 448—9.

ლი ბერძენთა შემცირებული იყოო“, ბერძენთა დასტოვეს „ქვეყანანი მათნი, ციხენი და ქალაქნი, რომელ აღმოსავლეთს ჰქონდეს, და წარვიდესო“⁸⁾.

(როცა ბერძენებმა მცირე აზია დასტოვეს, საქართველოს ერთი ზღუდე მოეშალა) ამ გარემოებამ ხელი შეუწყო მტერს: მაგრამ ქართველებმა მაინც არა ჰგმეს თავისი სარწმუნოება და ამიტომ ალბ-არსლანმა ბძანა, განსხვავებული ნიშანი დაიკერონ ტანთსაცმელზეო. ალბად იგი ნიშანი სამარცხვინო რამე იქნებოდა. საქართველოს არ აკმარეს ერთ გზით შემოსევა და აოხრება. საღიჟენი ჟამითი-ჟამად არბევდნენ ჩვენს ქვეყანას. ალბ-არსლანი გარდაიცვალა 1072 წელს, სწორედ იმ დროს, როცა მეფე გიორგი მეორე ტახტზე ავიდა⁹⁾. იმის სიკვდილს სასიკეთო არა მოჰყოლია-რა. თურქნი თავისაჲს არ იშლიდნენ და ზედი-ზედ ხმლით იღებდნენ სხვა-და-სხვა საერისთაოს. მართალია, ახალი ბატონი მელიქ-შაჰ, ალბ-არსლანის შვილი, ხასიათით და გულით მამას არა ჰგავდა; უფრო ლმობიერად ექცეოდა ქრისტიანებს და, ასე გასინჯეთ, მღვდლებსა და ბერებს ავალებდა, ილოცეთ და ღმერთს შემადედრეთ,—გამარჯვება არ მამაკლოსო¹⁰⁾, მაგრამ საქართველოს იმის ხელშეშობა ვაება და მწუხარება არ მოჰკლებია. მეფე გიორგი მეორე უშიშრად და მედგრად ებრძოდა უთვალავს მტერს, მაგრამ ბოლოს ღონე აღარა ჰქონდა და აფხაზეთში შეეფარა. საღიჟენი მიესივნენ მთელ საქართველოს. თორმეტი წლის განმავლობაში სისხლისღვრა არ შეწყვეტილა. მტრებმა დაარღვიეს მრავალი ტურფატაძარ-მონასტერი, მშვენიერი ეკლესიები. ცხენების ბინად გარდაჰქმნეს, „საკურთხეველნი ღვთისანი“ გარდაჰქციეს „სადგურად არა წმინდებისა მათისა“, წირვა-ლოცვის დროს შეუბრალებლად ჰკლავდნენ ეკლესიის მსახურთა, მოხუცთა ჟლეტდნენ,

⁸⁾ ქ.—ცბა, 1. 237—8.

⁹⁾ ალბ-არსლანი მოჰკლა ვიდაცა უსუფმა, მუცელში ხანჯალი ჩასცა. ამ უსუფს დალატს აბრალებდა. თუმცა ალბ-არსლანი თავის დროს პირველი მოისარე იყო, მაგრამ ისარი გააცდინა და მოღალატეს მსხვერპლი შეიქნა, Веберъ, 448—49.

¹⁰⁾ Варданъ Великій, стр. 121, пр. 461; стр. 129—30.

ქალწულთა შეურაცყოფდნენ, ბავშვთა და ყრმათა ძალოდ „წინა-დაცვეთას“ აღებინებდნენ. მატიანის თქმით, ეგეთი უბედურება საქართველოს ჯერ არ ენახა, არ გამოეცადა „ეგეთი ქირი შეუსწორებელი და აღმატებული ოდესმე ყოფილთა, სმენილთა“¹¹⁾. ტყე, კლდე, ღრე, ხვრელი ხალხს ვეღარ იფარავდა. მტრის მახვილი და ისარი ყოველ ადგილს სწვდებოდა. ბევრი გაიხიზნენ მთებში, მაგრამ, რაც მტერმა ვერ შეიძლო, ის ბუნების მრისხანებამ ჰქმნა: ცივმა და სასტიკმა ზამთარმა, შიმშილმა და უსახლკარობამ მრავალი ხალხი გასწყვიტა. რასაკვირველია, ასეთს მდგომარეობას მოჰყვა ქვეყნის გავერანება. ცხოვრების მაჯის ცემა თითქო შეჩერდა, მუშაობა და მეურნეობა შესწყდა, საქართველო მხეცთა და ნადირთა სადგურად შეიქმნა. ღვთისა და მტრის რისხვა თითქო ამასაც არ დასჯერდა: 1088 წელს „რყევა ქვეყნისა“ იყო, მიწის ძვრამ მრავალი ქალაქი და სოფელი დაარღვია, თვით მთანი და კლდენი „სახედ მტრისა“ აქცია, დაგალნა¹²⁾... ჯერ ისევ წინად საქართველოს მეფე მელიქ შაჰს ეახლა სპარსეთში, მორჩილება გამოუცხადა და ხარჯის ძლევა იტვირთა. ახალმა ბატონმა ცაივისი ქვეშევრდომი წყალობით მიიღო¹³⁾, მაგრამ იგი წყალობა ვერაფერს უშველიდა აოხრებულს ქვეყანას.

ასეთს ღროს გამეფდა დავით აღმაშენებელი. იგი ჯერ ისევ ჭაბუკი იყო. მაგრამ გენიოსისთვის ჭაბუკობაც სრულწლოვანებაა, ხოლო კაცუნა მეფე ყოველთვის ჭაბუკია. გენიოს ჭაბუკს ცხადად წარმოდგენილი ჰქონდა სამეფოს მდგომარეობა, იცოდა, რა იყო საჭირო და რომელ გზას უნდა დასდგომოდა მართალია, მტრისგან დაჩაგრული საქართველო საშინელს სურათს წარმოადგენდა, მაგრამ ქართველობა მაინც სულით არ იყო დაცემული და საკმაო ზნეობრივი ძალა მოეპოვებოდა. საჭირო იყო მხოლოდ ერის გამხნევება, სასოებისა

¹¹⁾ ქ.-ცხ., 238—40.

¹²⁾ ქ.-ცხ., გვ. 239. ამ მიწის ძვრაზე სომეხთა მებისტორიენი არას ამბობენ, Hist. de la G. I. 350 n. 3.

¹³⁾ ქ.-ცხოვრება, გვ. 238; Варданъ Великий, 132.

და იმედის აღდგენა. ხოლო ეს მაშინ შეიძლებოდა, როცა მეფის კვერთხი ჯეროვანს პატივსა და დიდებას შეიძენდა. დავით აღმაშენებლის მამა უთაოსნო და დაუდევარი კაცი იყო. სულტანმა, ისპაანს ყოფნის დროს, ყოველივე თხოვნა აუსრულა, კახეთ-ჰერეთი მისცა და ჯარიც გამოაყოლა დასაპყრობლად, მაგრამ გიორგი მეფემ, უხასიათობის გამო, ამ საქვეყნო საქმეს აჯამეთში ნადირობა ამჯობინა. იმის დროს სამეფო ტახტს თავისი მნიშვნელობა და ძალა დაეკარგა, მეფობას გავლენა მოაკლდა და ამის უმთავრესი მიზეზი მეფის სუსტი ხასიათი იყო. იქმნება ამიტომაც ნადირობის მოყვარულმა მამამ სიცოცხლეშივე გარდასცა მძიმე სამეფო კვერთხი ენერგიით და თვითმოქმედებით შემკულს შვილს. გარემოება თხოულობდა, უპირველეს ყოვლისა, მეფობის უფლება და ღირსება აღდგენილიყო და ჭაბუკმა გვირგვინოსანმაც წინაღვე ამას მიაქცია ყურადღება.

რასაკვირველია, მარტო გიორგი მეფის სუსტმა ხასიათმა არ დაამცირა მეფობა. აქ თურქთ ბატონობასაც გავლენა ჰქონდა. მაგრამ საყურადღებო ისაა, რომ დავით აღმაშენებელმა უმაღლესად ეს დამცირება და პირველადვე მიანიჭა მეფობას კუთვნილი დიდება და ღირსება, რომელიც წინად არ ყოფილა, განახორციელა ეგრედ წოდებული თვით-მპყრობელობა. ბაგრატ მესამემ და ბაგრატ მეოთხემ საქართველო შეაერთეს და სამეფო ტახტსაც გავლენა და მორჩილება მოუპოვეს, მაგრამ იმათი მეფობა მაინც თვით-მპყრობელობას მოკლებული იყო. საქართველოს შეერთებაც უფრო გარეგანს კავშირს და ფორმას წარმოადგენდა და იმ შეერთებას არ ჰქონდა ცხოველმყოფელი ძალა, რომელიც ნამდვილ თვით-მპყრობელობისგან მომდინარეობს. დავით აღმაშენებლის უდიდესი ღვაწლიც, სხვათა შორის, ის არის, რომ თვით-მპყრობელობაზე დაამყარა საქართველოს დიდება. მართალია, წინადაც მეფე თვით-მპყრობელად იწოდებოდა, მაგრამ ეს მარტო ცალიერს სახელს შეადგენდა. მეფობის დაარსებიდან დავით აღმაშენებელამდე საქართველოს არასოდეს თვით-მპყრობელობითი მეფობა არ უხი-

ლავს, ერთი უმთავრესი მიზეზთაგანი ამ მოვლენისა ის იყო, რომ ჩვენს სამშობლოს ხშირად უცხოელთა ბატონობა სჩაგრავდა და შინაური თავისუფლება არა ჰქონდა. ჯერ ისევ ვიდრე მეფობა დაწესდებოდა, საქართველო ასურეთს ემორჩილებოდა, — ამას ამტკიცებს ზღაპრული გარდმოცემა სემირამიდის მოსკლის შესახებ ¹⁴). თვით ფარნავაზ მეფე იმავე ასურეთს ექვემდებარებოდა. მერე საქართველოს ბატონობდნენ სპარსეთის სასიანები და რომაელები. რომის იმპერატორს უნდა დაენიშნა და დაემტკიცნა საქართველოს მეფე ¹⁵). იმათ შემდეგ ბიზანტიელებმა მოიპოვეს გავლენა და მავრიკი იმპერატორმა ბაგრატიონთა გვარის დამაარსებელს მეფის სახელიც კი არ აცადრა და მამუალი უწოდა ¹⁶). არაბების დროს ხომ სრულიად დაირღვა და დაიქსაქსა საქართველოს პოლიტიკური წყობილება, მოიშალა მეფობა და მის ნანგრევებზე აღმოცენდა თავისებური, ადგილობრივი ერის მმართველობა, მაგ, **ქადაგაზობა, მამფლობა, მთაწარ-ერისთავობა**. მართალია, არაბების დროსვე, აფხაზეთში დაარსდა ახალი მეფობა, მაგრამ არც იგი ყოფილა სრულიად დამოუკიდებელი და თვით-მპყრობელობით შემოსილი. ეს ბიზანტიას არ ეპრიანებოდა. მაგრამ თავის უნებურად ბიზანტიამ გავლენა იქონია საქართველოს სამეფო თვით-მპყრობელობის დაარსებაზედ. არაბთა ბატონობის დროს ჩვენი ქვეყანა ძლიერ დაუახლოვდა ბიზანტიას, მათ შორის მჭიდრო გონებრივი კავშირი დაარსდა და ამის გამო ქართველობა აქ იძენდა საპოლიტიკო სწავლას და იქიდან გადმოჰქონდა სამშობლოში ბიზანტიის ძირითადი სახელმწიფო მოძღვრება — თვით-მპყრობელობა. მეტადრე სასულიერო წოდებამ დიდი ღვაწლი დასდო ამ მოძღვრების გავრცელებას, ასე რომ დავით აღმაშენებლის დრომდე თვით-მპყრობელობის აზრმა ნელ-ნელა

¹⁴) თეიმურაზის ისტორია, 64 — 8. შემდეგ აქამენიდების დროს, საქართველო სპარსეთის სატრაპიას შეადგენდა, დ. ბაქრაძის ისტორია, 27.

¹⁵) ნიზიბის ხელშეკრულობის გამო, Баратовъ. I. 88; იგივე ავტორი ამბობს, რომ ხელშეკრულობას ძალა არა ჰქონდაო, II. стр. 82, მაგრამ არ ამტკიცებს:

¹⁶) *ibid.*

გზა განიკაფა საქართველოს ნიადაგზე და განსახორციელებლად მხოლოდ ელოდა უდიდეს მეფეს, რომელსაც, მათიანის თქმისამებრ, დამდაბლებული კვერთხი მეფობისა ისე მალლა ეპრყა, როგორადაც სხვას ვერავის... 17)

ღიად, დარღვეულ საქართველოს აღსადგენად საჭირო იყო ძლიერი სამეფო კვერთხი. ვიდრე ეს კვერთხი აღემართებოდა, ქართველობა თითქო ვერა ჰბედავდა სამოქალაქო ცხოვრებას, — მთაში და ციხეებში იმყოფებოდა და ველად გამოსვლა არ შეეძლო მტერმა და შინაურმა უწყესობამ თავს ზარი დასცა საზოგადოებას, სამეფო აჩრდილად გარდაიქცა. დავით აღმაშენებელმა შემოიკრიბა დიდებულნი და აზნაურნი, ამცნო მეფის უზენაესი უფლება და მოვალეობა და შემდეგ დაიწყო ხალხის დაბინაგება, სამეფოს აღშენება. ოთხი წელიწადი მოუწინა ამ საქმეს 18). დაბინაგებულ ერს წესისა და რიგის აღდგენაც ესაჭიროებოდა და ეს მით უფრო, რომ მტრის ბატონობამ ზნეობრივადაც დაარღვია საქართველოს სამეფო. მეფე მაშინ მეფობს, როცა იმის ნებას ასრულებენ, მისგან დადგენილ წეს-წყობილებას ემორჩილებიან. ხოლო ასე არ იყო, როცა დავით აღმაშენებელი სამეფო ტახტზე დაჯდა. შინაური უწყესობა და ურჩობა ჩვეულებრივს მოვლინას შეადგენდა და უკანასკნელ პატივს უსპობდა უიმისოდაც დამცირებულ მეფობას. რასაკვირველია, კვერთხის მალლა ამპყრობელმა მეფემ დიდი ყურადღება მიაქცია ამ გარემოებას და პირველად „შინაურს მტერს“ მიმართა. ასეთი მტერი იყვნენ ტახტის ურჩნი მთავარნი და ერისთავნი. მათი სილაღე და კადნიერება შფოთს ჰბედავდა, ხალხის ცხოვრების წარმატებას აფერხებდა და მტრის ბატონობასაც ხელს უწყობდა. დავით აღმაშენებელს ყოველივე ეს ბოროტება ცხადად წარმოდგენილი ჰქონდა და ამიტომ თვით-ამპყრობელობის განსამტკიცებლად ტახტს ჯერ მოქიშვე და ქედ-მალალი მთავარ-ერისთავობა დაუმორჩილა.

17) ქ.-ცბა, 255, 261.

18) *ibid.* 240.

საქართველოს წარსული ცხოვრება ამტკიცებს, რომ ვერც წოდებული ერისთავობა ყოველთვის აბრკოლებდა მეფობის აღორძინებას. X სულ პირველადვე ერისთავობა მოწინააღმდეგე შეიქმნა მეფობისა და ეს მოვლენა აღნიშნა ჯერ ისევ სტრაბონმა¹⁹). საქმე ისაა, რომ ერისთავი თითქმის დამოუკიდებელი გამგებელი იყო, ყოველგვარი უფლება და ძალა მინიჭებული ჰქონდა და თავის საერისთაოში პაწია მეფეს წარმოადგენდა. აქ არის მიზეზი, რომ ერისთავობას არასოდეს არ ეპრიანებოდა ტახტის ძლიერება და, როცა ასეთს ძლიერებას შენიშნავდა, ურჩობისა და ამბოხების გზას მისდევდა. ამ შინაურს მღელვარებას დიდი ზიანი მოჰქონდა და პოლიტიკურად ასუსტებდა სამეფოს. ძალა და ღონე უმეტეს ნაწილად შინაურს მტრობაზე იხარჯებოდა და შურით სავსე მეზობელსაც ეს ესამოვნებოდა. სპარსეთმა და ბიზანტიამ კარგად იცოდნა, თუ რა სენსა და ჭირს შეადგენდა საქართველოსათვის ერისთავობა და სწორედ ამიტომაც დაადგინეს, ერისთავობა სამკვიდრო საკუთრებაა და მამის შემდეგ შვილს გარდაეცესო²⁰). მართალია, ჩვეულებებისა და კანონის ძალით მეფეს შეეძლო უღირს მემკვიდრესათვის ერისთავობა არ ებოძა, მაგრამ თვით ესეთი მეფის უფლება წინააღმდეგობას ჰბადავდა ერისთავთა შორის. ღირს-შესანიშნავია, რომ თუმცა ასე იყო, მაგრამ მაინც საქართველოს მეფენი ნდობით უცქეროდნენ ამ დაწესებულებას. მაგ., ლევან მეორემ დაარსა თუ არა ფუხაზეთის სამეფო, მაშინვე რვა საერისთაოც დააწესა²¹). ერისთავობა მიუცილებელ საჭიროებას შეადგენდა, თითქო სამეფოს არსებობა უიმისოდ შეუძლებელიაო და ეს ალბად იმიტომ, რომ

¹⁹) დ. ბაქრაძე, საქართველოს ისტორია, 1/3. სტრაბონი ამბობს, კლდის მეფეებს თითონვე დაუმცირებიათ თავიანთი ძალა, რომ მრავალ ბატონებისათვის ჩაუბარებიათ ქვეყანაო. ერისთავობა და სხვა წესი, რომელიც ფარნაოზმა დაამყარა, ინდოეთის საზოგადოებრივს წყობილებას მიაგავსო, მაგრამ ჩვენი საკუთარი ეროვნული ნაყოფი უფრო იყო, ამბობს დ. ბაქრაძე, *ibid* 63-9, 81-118-19.

²⁰) Баратовъ, II. стр. 37.

²¹) Баратовъ, III. 6-7.

საქართველოს საზოგადოებრივი წყობილება მთლად ფეოდალობაზე დამყარდა, ხოლო ფეოდალობის ბურჟი ერისთაობა იყო. ~~დავით აღმაშენებლის წინა დროს ერისთაობა მეტად გალალდა, მთავარნი გამრავლდნენ, აზნაურნი გაძლიერდნენ~~ ²²⁾. და თუ სადამდე მივიდა მძლავრის ფეოდალობის კანდიერება, ლიპარიტის მოქმედება ამტკიცებს. ამ მთავარმა ბაგრატ მეოთხე აფხაზეთში განდევნა და თითონ განაგებდა სამეფოს. ბიზანტიას, რასაკვირველია, ლიპარიტის მხარე ეჭირა ²³⁾, რადგანაც საქართველოს მეფის დამცირება სასარგებლო იყო იმპერატორისათვის. საღიუკების ბატონობამ ხდომ უფრო ხელი შეუწყო საქართველოს მთავართა ურჩობას და თავ-გასულობას. მეფობის სისუსტეზე დაფუძნდა ერისთაობის ძლიერება. მეფე გიორგი მეორეს განუდგნენ ნინია ქვაბულიძე, იოანე ლიპარიტისძე და სვანეთის ერისთავი ვარდან. მეტადრე მედგარწინა აღმდგეობას იჩენდა იოანე ერისთავი, რომელმაც მეფე გიორგის სამჯერ „აუშალა ქვეყანა.“ თავისი ძალ-ღონე მეფემ აშლილ ქვეშევრდომთა დამშვიდებას შეაღია და ეს მაშინ, როცა სამშობლოს მძვინვარე მტერი თავს ეხვია და სიცოცხლეს უსპობდა ²⁴⁾, მაგრამ გიორგი მეფემ მაინც ვერ დასთრგუნა მოღალატე ერისთაობა.

დავით აღმაშენებელსაც განუდგა ამირ ლიპარიტი, თრიალეთის და კლდე-კარის ბატონი, ძლიერი და დიდად გავლენიანი ერისთავი ²⁵⁾. ლიპარიტი იყო წარჩინებულის შთამომავლობისა და მრავალ ყმა-მამულის პატრონი. ეს უფრო აქეზებდა გულ-დიდს და ზვავს ერისთავსა, რომლის გვარი წოდებულია ბაღვაჯაძე. ამბობენ, ბარვივაშნი ორბელიანები იყენებნო ²⁶⁾ და ორბელიანთა გვარი წარმოსდგა იმ თურქთაგან, რომ-

²²⁾ Hist. de la G. I. 258, 274 etc.

²³⁾ Варданъ Великій, 123, 125.

²⁴⁾ ქ.-ცბა, 235.

²⁵⁾ Chron. arm-ში ლიპარიტის მაგიერ მოხსენებულია შეცდომით იმის მამა იოანე, 57. შეადარე H. de la G. . 352 n 2.

²⁶⁾ Hist. de la G. I. 353 n 2.

მელნიც ჯერ ისევ მამასახლისობის დროს მოვიდნენ და საქართველოში დაესახლდნენ²⁷⁾. ძველად ბალვივაში ღაზარტის-ქეება-დაც იწოდებოდნენ. მატრიანეში მოხსენებულთა, რომ ლიპარიტმა, აფხაზეთის მეფის აღარნასეს დროს, დაიპყრა თრიალეთი და ააშენა კლდე-კარის ციხეო. ეს ის ლიპარიტია, რომელიც მეცხრე საუკუნის დასასრულ იღვწოდა და პირველად ამ სახელით იხსენება საზოგადო ასპარეზზედ²⁸⁾. გარემოებამ და თვით ლიპარიტების პირადმა მხნეობამ განაძლიერა იმათი შთამამავლობა. ბაგრატ მესამის დროს ამ გვარმა საქართველოში დიდი გავლენა მოიპოვა და დიდება მოიხვეჭა²⁹⁾. შემდეგ თანდათან უფრო ძლიერ განითქვა და ისე მძლავრი შეიქმნა, რომ ერთი ამ გვარის წარმომადგენელი, სახელოვანი სარდალი ლიპარიტ ბაგრატ მეოთხეს ებრძოდა და ჯარში შვიდი ათასი საკუთარი ყმა ჰყავდა³⁰⁾. სამწუხაროდ, ლიპარიტის ძენი თავიანთ საოცარს ვაჟ-კაცობას და მხნეობას სამშობლოს საფრთხელად ჰხმარობდნენ. იმათი საერისთაო თრიალეთი და შესანიშნავი ციხე კლდე-კარი ლალატისა და შეთქმულების ბუდე იყო. გარეშე მტერი ხშირად ლიპარიტის ძეთა შემწეობით არბევდა და აოხრებდა საქართველოს. გასაკიცხი უფრო ისაა, რომ ლიპარიტის ძეთა ქვეყნის ორ-გულობას მაშინ მიმართეს, როცა მეფეებმა დაიწყეს სამეფოს გაერთიანება და აღორძინება. თითონ იმ დროს, როცა მელიქ-შაჰ შემოესია საქართველოს, იოანე ბალვივაში და იმისი შვილი ლიპარიტ ეახლნენ ძღვევა-მოსილს სულტანს. ლიპარიტმა მაჰმადიანობა მიიღო და ამის გამო სულტანმა უბოძა ამრობა. უკვე შევნიშნეთ, რომ ამირ ლიპარიტმა დავით აღმაშენებლის ლალატიც მოინდომა, მაგრამ...

ჯერ ერთი გარემოება უნდა აღვნიშნოთ. მელიქ-შაჰ მოწყალე იყო ამირ ლიპარიტისა და იქნება იმიტომაც განიძ-

²⁷⁾ *ibid.* 30 n. 2, 4. ვახუშტის ისტ. 24, შენიშვნა 2. ბარათაშვილი ამბობს, ორბელიანები ჩინეთიდან გადმოსახლდნენო, III. სტრ. 16.

²⁸⁾ H. de la G. I. 270 n. 5, 11.

²⁹⁾ *ibid.* 296-7 n. 1.

³⁰⁾ დ. ბაქრაძის მონოგრაფია „საქართველოს მეფე ბაგრატ მეოთხე.“ ვახუშტის ისტორია, გვ. 159, სხოლიო.

რახა ერისთავმა მეფის ლაღატი. მაგრამ სულტანი სწორედ მაშინ მოკვდა, როცა ლიპარიტი უკეთურებას დაადგა. მელიქ-შაჰ მოწამლა საკუთარმა ცოლმა თურქან ხათუნმა ³¹). იმას ორი ცოლი და ოთხი ვაჟიშვილი ჰყავდა. ვეზირი ნიზამ-ალ-მულქი ურჩევდა, მემკვიდრედ უფროსი შვილი ბარქიაროქი დანიშნეო, მაგრამ თურქან ხათუნს ჰსურდა, იმისი ნაშობი ოთხის წლის ვაჟი მაჰმუდი აღმოსავლეთის მბრძანებლად შექმნილიყო და ამიტომ ჯერ ვეზირი დაითხოვა სამსახურიდან. და შერე მოხუცს ქმარს მოუღო ბოლო ³²). სულტანის სიკვდილის შემდეგ უკუღმა დატრიალდა იმის უზარ-მაზარ სამეფოს ჩარხი. აღმოსავლეთს მოაკლდა ბრძენი სულტანი, აღარა ჰყავდა დიდებული ვეზირი ნიზამ-ალ-მულქი, რომლის სახელი ეხლაც კი ვარსკვლავივით ბრწყინავს მთელს აზიას. ტახტზე დაბძანდა უსუსური ბავშვი და თანაშემწედ გვერდით მოუჯდა დედა თურქან ხათუნ. ძმებმა არ ინებეს ბაღლის მაჰმუდის სულტანობა და მტრობა დაუწყეს. პირველად უფროსი ძმა ბარქიაროქი აღიმხედრა და აშალა ქვეყანა, სძლია უსუსურ მეტოქეს და თითონ დაიპყრა სამეფო ტახტი. არეულობა ამით არ გათავდა, ბარქიაროქის ძმებმაც და ბიძა თუთუშიმ ხმალს ხელი იკრეს და ასტყდა სისხლის ღვრა. აღმოსავლეთი შვირყა და დიდხანს მოსვენება აღარა ჰქონია შინაურ ომიანობისაგან ³³). უეჭველია, ასეთს დროს ქართველ მოღალატე ერისთავს სულტანისაგან მინიჭებული ამირობა ვერაფერს უშველიდა. სპარსეთს თავისი დარდი ჰქონდა. როცა ლიპარიტი „მამულ-პაპურთა კვალთა სვლას“ დაადგა, დავით აღმაშენებელმა შეიპყრა იგი და დააპატიმრა. შემდეგ ერთგულობის ფიცი ჩამოართვა, ღირსება და მამული ისევ

³¹) Варданъ Великій, 134. ვარდანი ამბობს, — ერთი მაჰმადიანი ჰმოწამლეს, ვითომ მელიქ-შაჰ ნადირობის დროს დაისიცხა და იმისგან მოკვდა, ib. 150 пр. 522. სულტანი მოკვდა 1091 ანუ 1092 წ. H. de la G. I. n. 1. Chron. arm. 57. თუ ვებერი მართალს ამბობს, რომ მელიქ-შაჰ მოკვდა 1092 წ. ნოემბერში, მაშინ დასიცხვა დასაჯებელი არ არის, Веберъ, 450—51.

³²) ოთხმოც და ცამეტის წლის მოხუცებული ნიზამ-ალ-მულქი გზაში მოკლეს. ერთის-ათვის და ხუთის დღის შემდეგ მოკვდა სულტანიც; Веберъ, 450—51.

³³) Ф. Шлоссеръ, 645. Варданъ Великій, 121, 134—5.

დაუბრუნა და გაანთავისუფლა. მაგრამ ლიპარიტ მაინც არ დასცხრა. იმის მოუსვენარი და დაუდგრომელი ხასიათი ვერ იტანდა მორჩილებას. მეორედაც დაამარცხეს. მეფეს ორი წელიწადი დაპატიმრებული ჰყავდა და მერე გაგზავნა საბერძნეთში, სადაც გარდაიცვალა. ბაღვივაშთა გვარი-კი მაინც არ ამოწყვეტილა. ლიპარიტის შვილი რატი, „კაცი ორ-გული და ნამდვილვე ნაშობი ექედნესი“, საქართველოში დარჩა. მატთანეში არ არის მოხსენებული, — როგორ იქცეოდა „ორ-გული“ რატი, მაგრამ ცხადია-კი, რომ ბაღვივაშნი თითქმის ათის წლის განმავლობაში მეფეს ჰლალატობდნენ. რატის სიკვდილის შემდეგ, მეფემ „ლიპარიტეთი, უმკვიდროდ დარჩომილი“, გელათის მონასტერს შესწირა ³⁴).

შინაური წესიერება დამყარდა და მეფემ დაიწყო სხვა უფრო დიდი საქმე, — საქართველოს გაერთიანება და გარეშე მტრის ბატონობის მოსპობა. შესანიშნავია, რომ დავით აღმაშენებლის საქვეყნო მოღვაწეობაში ყოველთვის მოსჩანს საკვირველი საზღვრის და გონების თვალის შორს-მჭვრეტელობა. ესევე არ ითქმის იმის თანამედროვე მელიქ-შაჰზედ, რომელსაც პოლიტიკური გამჭირახობა აკლდა და რომელმაც საკუთარი ხელით საძირკველი გამოუთხარა თავის სამეფოს და ამით საქართველოს თავისუფლების გზა გაუხსნა. სულტანს განცხრომით ცხოვრება უყვარდა და უმეტეს ნაწილად სიცოცხლეს ნადირობასა და ქეიფში ატარებდა. სხვა-და-სხვა სანადირო ადგილას მრავალი მშვენიერი სასახლე ააგებინა და ორმოც და ათათასამდე ლამაზ ცხენს ინახავდა. რასაკვირველია, თითონ ვერ შექლო დიდის სამეფოს მოვლა და ამიტომ რამდენიმე ნაწილად გაყო. თვითოეული ნაწილი დამოუკიდებელ სამთავროს წარმოადგენდა. სამეფოს ასეთი დანაწილება შეიქმნა მისივე დასუსტების და დამხობის მიზეზად ³⁵). ამიტომაც სულტანის

³⁴) ლიპარიტეთი არგვეთის მამული უნდა იყოსო, H. de la G. I. 353 n. 2 ჩვენი მატთანე ამბობს, რატის სიკვდილით «დასრულდა სახლი ბაღვივაშთაო», მაგრამ ეს მართალი არ არის, *ibid.* რატი მოკვდა 1101 წელს, ზედა-ზენის ადგილის შემდეგ.

³⁵) Ф. Шоссеръ, 645.

სიკვდილის შემდეგ ამის სამეფოში უწყესობა და ცილობა ჩამოვარდა. ეს გარემოება სასარგებლო იყო დავით აღმაშენებლისთვის. ერთმა მსოფლიო მოვლენამაც გავლენა იქონია საქართველოზე და ეს რაინდული სამეფო კაცობრიობის ისტორიულ ასპარეზზედ გამოიყვანა. თქვენც მიხვდებით, რომ იგი მოვლენა ჯვაროსანთა ომიანობა იყო.

ჯვაროსანთა ლაშქრობა დაიწყო 1096 წელს. როგორც ყოველ რთულ ისტორიულ მოვლენას, ისრე ჯვაროსანთა ლაშქრობასაც მიზეზად სხვა-და-სხვა გარემოება დაედო. ხოლო უმეტესად სარწმუნოებრივმა გრძობამ გამოიწვია ეს მსოფლიო მოვლენა. ჯერ ისევ მეოთხე საუკუნის ადრე ქრისტიანობაში ჩვეულებად დაიდო მაცხოვრის საფლავისა და სხვა წმიდა ადგილთა მოხილვა და იქ ლოცვა. მეათე საუკუნის დამოღვეს ხმა გავრცელდა, რომ მეორედ მოსვლა მალე იქნებაო. ამავე დროს მთელი ევროპის საზოგადოება მოცული იყო აღვზნებულის სარწმუნოებრივის გრძობით და ამის გამო ურიცხვი ხალხი დაიარებოდა წმ. საფლავის სალოცავად, მაგრამ დიდს გაჭირვებასა და უსიამოვნებას ჰპოებდა. სალჩუკნი შეუბრალებლად ექცეოდნენ მლოცავ ქრისტიანებს და თვით იერუსალიმში ხომ იმათ ბარბაროსობას საზღვარი არა ჰქონდა. ქრისტიანებს წირვა-ლოცვას უკრძალავდნენ, იერუსალიმის პატრიარქი თმის თრევით გაჰყავდათ ტაძრიდან და საპყრობილეში ამწყვდევდნენ, შეურაცხებას და ბილწს სდებდნენ ყველას, რაც-კი ძვირფასს საუნჯეს შეადგენს ქრისტიანობისათვის და სხ. 36). ევროპამ და საზოგადოდ საქრისტიანომ კარგად იცოდა ეს ამბავი და გულში მაჰმადიანობის მძულვარება უღვივდებოდა. ამას ზედ დაერთო სხვა გარემოებაც. იმ დროს რომის პაპიმ პოლიტიკური ძალა მოიხვეჭა და იმის სიტყვას დიდი გავლენა და გასავალი მიეცა. პაპი, რასაკვირველია, მალე მიხვდა, თუ რა სასარგებლო იქნებოდა წმ. პეტრეს ტახტის გასაძლიერებლად ჯვაროსანთა ომი და გულ-მხურვალედ შეუდგა ამ საქმის

36) Веберъ, 504—8,

ქადაგებას. საბერძნეთის იმპერატორმა პაპის დესპანები გაუგზავნა და შველას სთხოვდა საღმრთოების წინააღმდეგ. პიაჩენცისა და კლერმონის კრებაზე პაპიმ ურბან მეორემ სიტყვა წარმოასტკვა, — პალესტინა და იერუსალიმი უნდა გავანთავისუფლოთ ურწმუნოთაგანაო, და იმ სიტყვამ მთელი ევროპა ააღელვა, ფეხზე დააყენა, დიდი და პატარა, მდიდარი და გლახაკი, ბერი და ერი მცირე აზიაში მიემშურებოდა. პაპისაც ეს ჰსურდა, — ჯვაროსანთა ლაშქრობა დიდებდასა და გავლენას ჰმატებდა³⁷) და ყოველივე შემწეობა აღმოუჩინა ჯვაროსნებს. ევროპის რაინდობასაც გული ერჯოდა და ძლიერ მოსწონდა აღმოსავლეთზედ გალაშქრება. ეს საუკეთესო ვარჯიშობა უნდა ყოფილიყო რაინდებისათვის, რომელთაც უყვარდათ იარაღის ტრიალი და გამძრული თავ-გადასავალი. — ეგრედ წოდებულ ტრუბადურებმა, იმ დროის მგონებმა, ხომ უფრო ააპილპილეს რაინდობა სალაშქროდ. იმათი მუხა თუმცა ებრძოდა ბერტულს და საეკლესიო მიმართულებას, მაგრამ საჯვაროსნო ომიანობის მომხრე იყო და რაინდებს აქეზებდა მაჰმადიანთა დასამხობლად³⁸). აღმოსავლეთის მდგომარეობაც ევროპას თითქო განგებ იწვევდა ბრძოლას ველზე. იმ დროს აღმოსავლეთი უნუგეშო სურათს წარმოადგენდა. მცირე აზია ნაწილ-ნაწილად დაყოფილი იყო და თითოეულს ნაწილს საკუთარი მფლობელი განაგებდა, ხოლო მფლობელთა შორის მტრობა და შური სუფევდა³⁹). დაიძრა ევროპიდან დიდი ლაშქარი. მტერიც ხმელთა-შუა ზღვის და მცირე აზიის ნაპირებს მიაწყდა, რადგანაც იქ უნდა გადაწყვეტილიყო ქრისტიანობის და მაჰმადიანობის შორის დავი-დარბა... რას აკეთებდა დავით აღმაშენებელი?

მეფემ პირველად სამხედრო საქმის განკარგებას და ლაშქრის გამრავლებას მიჰყო ხელი და სწორედ ეს იყო საჭირო, რადგანაც საქართველოსაც საჯვაროსნო ლაშქრობის ქა-

³⁷) *ibid.* 508—11.

³⁸) Вильмень, Ист. литер. сред. вѣковъ, I т. 1836 г. стр. 17, 23—47, 176—190.

³⁹) Ф. Шоссеръ, 639, 655—56.

რმა დაჰქროლა და მაჰმადიანობის შესამუსვრელად აშალა. რასაკვირველია, დავით აღმაშენებელმა უმაღლვე უარჰყო სულტანის ბატონობა და ხარჯი აღარ მისცა⁴⁰). ამის შემდეგ კახეთ-ჰერეთის დაპყრობა და სამეფოს გაერთიანება დაიწყო. ისტორიულ გარემოებათა გამო ეს დიად სასახელო და საკეთილო საქმე ადვილი არ იყო, სულ ძველადვე, ჯერ ისევ მირიან მეფის შემდეგ, კახეთ-ჰერეთი დამოუკიდებლობის გზას დაადგა და მერე ბაგრატიონთა შთამომავლობის მთავრებს ემორჩილებოდა, საკუთარს სამთავროს წარმოადგენდა⁴¹). ამ მიზეზმა განაძლიერა პოლიტიკური განცალკევება, რომელსაც ფრთები შეასხა არაბთა ბატონობამ. იმ ბატონობის დროს კახეთ-ჰერეთში დაარსდა თავისებური მართებლობა, ეგრეთ წოდებული **ქორიკოზობა**. ქორიკოზობა პირველად დააწესა 790 წელს მთავარმა გრიგოლიმ, შემდეგ ქორიკოზებად სხვა-და-სხვა მთავარნი ეწოდებოდნენ. მათი ღირსება და უფლება მემკვიდრეობით არ გადადიოდა, — ქორიკოზნი უნდა ამოერჩიათ, თუმცა არა სჩანს, როგორის წესითა და რიგით. რაც უნდა იყოს, მხოლოდ ის კია, რომ ამ თავისებურმა წყობილებამ საქართველოს მოაშორა პოლიტიკურად კახეთი და ამასთანავე თითონ ეს უკანასკნელი კორად გაყო, — თვითოეულს ნაწილს, კახეთსა და ჰერეთს, საკუთარი ქორიკოზნი დაებატონნა. ღირს-შესანიშნავია, რომ კახეთ-ჰერეთის გაერთიანება სწორედ იმ დროს მოხდა, როცა დავით კუროპალატმა და ბაგრატ მესამემ შეკრიბეს საქართველოს სხვა-და-სხვა ნაწილი და საძირკველი ჩაუდგეს პოლიტიკურს ერთობას. ქორიკოზობამ გასტანა მეთვე საუკუნის გასვლამდე⁴²) და პირველად კვირიკე მესამემ, ქორიკოზმა, კახეთ ჰერეთი შეაერთა, ქორიკოზობა უარჰყო, თავისი თავი მეფედ აღიარა და ამასთანავე ერისთავთა ცხვადრივ მოაწყო⁴³). ერთს ერისთავს ებარა ხერკი (საგურამო), სადაც მდებარებდა მაგარი ციხე **სედა**.

⁴⁰) ქ.-ცბა გვ. 241.

⁴¹) H. de la G. I. 299 n. 2.

⁴²) დ. ბაქრაძე, საქართ. ისტ. გვ. 48, 213.

⁴³) ქ.-ცბა, II გვ. 95—9.

ზენი, რომელსაც სტრატეგულად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ⁴⁴). დავით აღმაშენებელმა პირველად ამ ციხეზე მიიტანა იერიში და „წარუღო კვირიკესა“ 1101 წელს ⁴⁵). მეორე წელს კვირიკე მეფე გარდაიცვალა და კახეთის სამეფო ტახტზედ ავიდა აღსართან მეორე, რომელსაც „არა ჰქონდა ნიშანი მეფობისა“, მოკლებული იყო მეფურს ღირსებას ⁴⁶). მეფობის ნიშანს მოკლებულს აღსართანს დიდებულნი უკმაყოფილოებით უცქეროდნენ. ჰერეთის დიდებულთა შეიპყრეს იგი და დავით აღმაშენებელს გარდასცეს. დავითმან დაიჭირა კახეთი და თავის სამეფოს შეუერთა, მაგრამ კახეთმა ერთთავად არ დასთმო დამოუკიდებლობის და თვით-არსებობის მოსპობა. იქ ყველანი არ თანაუგრძნობდნენ დავით აღმაშენებლის ძალას აზრს და დიდს განზრახვას—სახელმწიფოს ერთობას. აღსართანს მომხრენი საკმაოდ აღმოუჩნდნენ. ამას გარდა, არც გარეშე მტერს სულტანსა და განჯის ბატონს ესიამოვნებოდათ საქართველოს გაძლიერება. ისევ ხმაღს უნდა გარდაეწყვიტა სადავო საქმე. ბრძოლა ასტყდა ერწოს ფართო მინდორზე, რომელიც დიად შესაფერი ალაგია გმირთა გასარჯელად. დავით აღმაშენებელს ცოტა ჯარი ჰყავდა, მაგრამ „დიდის ჯვარის“ მადლმა ⁴⁷) და მეფის პირადმა მხნეობამ დაამარცხა ურიცხვი მტერი. მეფე გოლიათებრ იბრძოდა, სამი ცხენი მოუკლეს და მეოთხეზედ მჯდომი „სრულჰყო მის ღლისა ომი“. ომში გასწყვიტეს სულტანის ლაშქარი, განჯის ბატონი მოჰკლეს, მთლად

⁴⁴) ეს ციხე, «მკვრეტელი არაგვისა, მუხრანისა, ხერკისა, მცხეთისა და ტფილისისა», აღაშენა მეფე ფარნაჯომ, ვახუშტის გეოგრაფია, 330.

⁴⁵) H. de la G. I. 353 n. 1. ეს კვირიკე მეოთხე აღსართანის შვილი იყო და 1102 წელს გარდაიცვალა. ვარდანი-კი ამბობს, უმაჟულო დავითის შვილი იყო (Давид Безземельный) და კვირიკეს ძენი--აბასი და დავით ყარაბაღის მფლობელთან წავიდნენ, თითო ციხე სთხოვეს და სიღარიბით სცოვრობდნენო, Варданъ Великий, 132—33. ეს უნდა მომხდარიყო, როცა დავით აღმაშენებელმა დაიჭირა კახეთის სამეფო.

⁴⁶) ეს აღსართანი კვირიკეს ძმისწული იყო, Chron. armén. 57; ქ.--ცბა, 241. ვახუშტი-კი ამბობს,—შვილიო, H. de la G. I. 354 n. 1.

⁴⁷) ეს ჯვარი ეწოა გელათშია დატული. იგი წინ უძღოდა ყოველთვის საქართველოს ლაშქარსა, «ჯეჯილი», 90 წ. № VI, 44—5, გ. წერეთლის წერილი.

შემუსრეს მტერი და ბევრიც დაატყვევეს⁴⁸). იმ დროიდან კახეთი აღარ განდგომია საქართველოს, სინამდევრით-მეფობა არსებობდა.

ერწოს ბრძოლით იწყება დავით აღმაშენებლის სამხედრო ძლევა-მოსილობა, იმისი საკვირველი ლაშქრობა, დიდხანს არ შეწყვეტილა იგი ლაშქრობა და ყოველთვის მეფის წინამძღოლი „დიდი ჯვარი“ სძლევდა მწვანე ბაირალზე გამოხატულს მთვარესა. მცირე აზიაშიც ევროპიელმა ჯვაროსნებმა გაიმარჯვეს და 1099 წ. აიღეს იერუსალიმი, სადაც საქრისტიანო სამეფო დააარსეს. იმათ გამარჯვებამ თითქოს საქართველოს მეფეც აღაფრთოვანა, იერუსალიმის აღების დროს მთელი ქალაქი წითლად მოირწყა და შეიღება მაჰმადიანთა სისხლით, რაინდნი და იმათი ტაიქნი მუხლებამდე იმ სისხლში სცურავდნენო⁴⁹). მალე საქართველოც მტრის სისხლით შეიღება და რაინდის მეფის მერანი მუხლებამდე წითელ მორევში ცურავდა. იქნება ეს სურათი სანახავად სასიამოვნოც არ იყვის, მაგრამ ჩვენ მაინც დაწვრილებით უნდა ავწეროთ მეფის ლაშქრობა.

III

დავით აღმაშენებლის სალაშქრო მოღვაწეობა ორ ნაწილად განიყოფება. პირველ ნაწილს შეადგენს შინაური მტრის დამორჩილება და კახეთ-ჰერეთის შემოერთება, ხოლო მეორეს — გარეშე მტერთან ბრძოლა და სამშობლოს განთავისუფლება. ლაშქრობის ორსავე ხანას საკუთარი ხასიათი და მიმართულება ამჩნევია. პირველ ხანის ლაშქრობას ასპარეზი უფრო ვიწრო აქვს. ამას გარდა, შინაური მტერი და კახეთ-ჰერეთი მეფემ მხოლოდ ქართველ ჯარით დაიმორჩილა. გარეშე მტრის შესამუსვრელად და სამშობლოს განსათავისუფლებლად საჭირო იყო უფრო დიდი და ფართო ბრძოლის ასპარეზი. ამიტომ მეფემ მიმართა ეგრედ წოდებულს როქის სმას და სალაშქროდ მოიწვია უცხოელნი, რომელთაც ჯამაგირი ეძლეოდათ (როქა ბერძნულად ჯამაგირია).

⁴⁸) H. de la G. I. 356, n. 3, 4. განძის, განჯის მფლობელი ათაბაგად წოდებულთა, მაგრამ იმ დროს ათაბაგობა არ იყოვო.

⁴⁹) Веберъ, 527.

სულ პირველადვე საქართველოს სამხედრო გამგეობა ფეოდალობის წესზე მოეწყო და თვითნებური ერისთავი ვალდებული იყო, საქირო დროს, ჯარი მზად ჰყოლოდა ლაშქრის შეკრება ებარა სპასალარს ანუ სპასპეტს, რომელსაც, სხვათა შორის, ეპყრა „პირველობა და ყოველთა ერისთავთა უხუცესობა“. მთელს სამეფო განაწილებული იყო ოთხ სადროშოდ და ჩვეულება უჩვენებდა, — ომის დროს რომელ დროშას რა ადგილი უნდა სჭეროდა. ამას გარდა, შინაურ სპის წეს-წყობილებას განაგებდა განსაკუთრებული მოხელე, ეგრედ წოდებული **მსახურთ-უხუცესი**. სხვათრიც სწარმოებდა როქის სპის საქმე. ამ საქმეს ჰპატრონობდა **მონათ-უხუცესი**, როქის სპათვით მეფეს ახლდა, იმის დროშის ქვეშ იდგა და განსაკუთრებულს წესდებას ემორჩილებოდა¹⁾. თუმცა სახელწოდება „როქის სპა“ თავდაპირველად არ იხმარებოდა, მაგრამ ჯერ ისევ მირიან მეფის დროიდან ლაშქრის ჯამაგირით დაჭერა ჩვეულებად დაწესდა. რასაკვირველია, როქის სპას ხანდახან თვით საქართველოს მკვიდრნიც შეადგენდნენ, მაგრამ დავით აღმაშენებელმა როქის სპად უცხოელნი მოიწვია. მეფეს აზრად ჰქონდა საქართველოს ძველი საზღვრები შეეძინა და ამ საქმისთვის შინაური სამხედრო ძალა საკმარი არ იყო. ჯერ-ჯერობით კი მეფე თურქებს ქართველ ჯარით ებრძოდა. მართალია, შინაური ლაშქარი რიცხვით მცირედი იყო, მაგრამ მხნეობას და ვაჟაკობას კი საოცარს იჩენდა და, სხვათა შორის, ამის მიზეზად მეფის სამხედრო გამგეობა უნდა ჩაითვალოს, თუმცა ესეც კია, რომ დავით აღმაშენებელმა ხელ-უხლებლად დასტოვა ამ გამგეობის ძველი ფეოდალური წყობილება.

მატიანის სიტყვით, სამხედრო გამგეობის დაარსება ფარნავაზ მეფეს ეკუთვნის. როცა ამ მეფემ საერისთავოები დააწესა, იმავე დროს დაადგინა **სპასპეტობა**, უპირატესი მხედართმძღვანობა. სპასპეტი შიდა-ქართლში ბრძანებლობდა და თვითნებური ერისთავი იმას ემორჩილებოდა²⁾. თუმცა სპასპეტი მოხსენებულია მეფობის დაარსების ადრე, ეგრედ წოდებული

¹⁾ ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 14, 18, 38.

²⁾ ქ. ცბა, 31—2.

მამასახლისობის დროს³⁾, მაგრამ ეს გარემოება არ არღვევს მატეიანის თქმულებას. პირვანდელ დროის სპასპეტობა არ წარმოადგენდა მუდმივსა და განსაკუთრებულს მოხელეობას. მხოლოდ მეფობასთან ერთად დაარსდა ნამდვილი სპასპეტობა, რომელიც შეეფერებოდა ახლად დადგენილს სამეფო გამგეობას და მართებლობას. ამბობენ, ვითომ ფარნავაზ მეფისაგან დადგენილი სპასპეტობა სომხურს დაწესებულებას მიაგავსო⁴⁾, მაგრამ, როგორც სჩანს, თვით სომხებმა გადაიღეს ქართველებისაგან ზოგი სამხედრო წესი, მაგ., **სეუე წუღთა დაზმი**⁵⁾. ერისთავთა შორის სპასპეტი უფროსი ხელის-უფალი იყო, ხოლო თვითეული ერისთავი თავის საბძანებელში განაგებდა სამხედრო საქმესაც. ესევე უნდა ითქვას სასულაერო წოდების უმაღლეს წარმომადგენელზედაც, რომელსაც საკუთარი ლაშქარი ჰყავდა, თავისი დროშა ჰქონდა და ხშირად ლაშქარს მძღვანობდა. სხვათა შორის, ერისთავობის ძალა და გავლენა ამაში მდგომარეობდა. ამიტომ დავით აღმაშენებელმა პირველი ყურადღება მიაქცია სალაშქრო საქმეს და სამეფო კვერთხს დაუმოჭრილა მთელი მხედრობა, მთელი საომარი ძალა. სპასპეტობა თვით მეფემ დაიპყრა, უპირატესი მხედართმძღვანი იგი შეიქმნა და ამ გარემოებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სამხედრო გამგეობისათვის.

ქართველი ლაშქარი ორად იყო გაყოფილი. ერთს ნაწილს შეადგენდნენ **მხედანნი**, ხოლო მეორეს — **მკვირცხლნი**. რაც შეეხება სალაშქრო საქმის განვითარებას, ქართველნი თავის მეზობლებზე დაბლა არ იდგნენ. საბრძოლავი მსუბუქი ეტლი, საომარ წესისამებრ ჯარის განწყობა ბრძოლის ველზე და სხვა ამგვარი საჭირო ცოდნა იმათ პირველადვე შეთვისებული ჰქონდათ⁶⁾. რომის ისტორიკოსნი და პიტიკოსნი დიდის ქებით ამკობენ ქართველთა ლაშქარს, რომელსაც ასე ამშვენებდა წითელი ტანთ-საცმელი⁷⁾. მრავალჯერ გამოსცადეს რომაელებმა ამ

³⁾ ისტ. თეიმურაზისა, 101.

⁴⁾ ვახუშტის ისტორია, 29, შენიშვნა 1.

⁵⁾ H. de la G. 1. 46 n. 4.

⁶⁾ თეიმურაზი, გვ. 184.

⁷⁾ Баратовъ, I стр. 53—4. H. de la G. 1. 63 n. 5.

წითლად შორთულის ლაშქრის ვაჟკაცობა და მამაცობა. ეს ლაშქარი მშვენივრად იყო გაწრთენილი და იროის შესაფერად შეიარაღებული⁹⁾. დავით აღმაშენებელმა ხომ უპირატესი ყურადღება მიაქცია ჯარის გაუმჯობესობას და ბევრი სასარგებლო ცვლილებაც მოახდინა სამხედრო გამგეობაში. მაგრამ ამაზედ შემდეგ იყოს...

დაიწყო თუ არა ჯვაროსანთა ომიანობა, სპარსეთის სულტანმა თავისი ჯარი საქართველოდან გაიყვანა. თურქთა დარაჯად და მცველად მხოლოდ მეციხოვნენი დარჩნენ. იმათ ხელთ იყო თითქმის ყველა დიდი და შესანრ-შნავი ციხე-სიმაგრე და ამის გამო თურქნი უწინდებურად არბევდნენ და აწუხებდნენ ქართველობას. მტკვრისა და იორის მინდორ-ველნი იმათ ეჭირათ. თურქნი ყუფრუ პირუტყვის მოშენებას მისდევდნენ და ამიტომ საძოვარ ადგილებს საჭიროებდნენ. ტფილისიდან მოკიდებული ქ. ბარდამდე მტკვრისა და იორის ნაპირნი იმათ საილალო ადგილს შეადგენდა. ზაფხულობით სომხეთის მთებში შიდიოდნენ, მაგრამ შემოდგომის დამდეგს უკან ბრუნდებოდნენ და იმათგან მოსვენება არ იყო: სოფლებს არბევდნენ, ძარცვავდნენ, ტყვეებს იტაცებდნენ. იმათ ავ-კაცობას და თავ-გასულობას თითქო საზღვარი არ ჰქონდა, ალაფის სიხარბეს დასასრული არ ეტყობოდა. ან რისა ეფიქრებოდათ და ერიდებოდათ, როცა ზურგს უკან საიმედო მეციხოვნენი ეყენათ ტფილისს, რუსთავსა და აგარანში⁹⁾. პირველი და თავი მიზეზი თურქებთან შებმისა სწორედ იმათი ბოროტი ქცევა და მოუსვენრობა შეიქმნა. მაგრამ იქნება ამ მიზეზსაც ჯერ-ჯერობით ომიანობა არ გამოეწვია, უკეთუ საზოგადო გარემოება ხელს არ მოუმართავდა მეფის განზრახვას. ჯვაროსანთა ძლევა-მოსილებამ თავს ზარი დასცა მთლად მაჰმადიანობას. ბიზანტიამ ძალა მოიკრიბა, მოლონიერდა, ხელ-ახლად საკმარ ადგილი დაიჭირა მცირე აზიაში. ნაცვლად ამისა, სალ-

⁹⁾ სალაშქრო ამბებს ვახუშტი ასწერს, ისტ. გვ. 16.

⁹⁾ აგარანი ციხესაც ერქვა და იმ ადგილსაც, რომელიც მდებარება მტკვარ-შულავერ-ბოლნისის შუა. H. de la G. 1. 361 n. 1.

ჩუკნი შესუსტდნენ და საშიშარი აღარ იყვნენ ქრისტიანებისათვის, რომელნიც გარეშემო ერტყნენ. ამას გარდა, მაჰმადიანობაში უთანხმოება და განხეთქილება არსებობდა, სხვა-და-სხვა ამირნი ერთი-ერთმანეთს ებრძოდნენ და თუმცა ქრისტიანობის ამოღებული ბასრი მახვილი თავს დასტრიალებლაფ, მაგრამ შინც გონზე ვერ მოდიოდნენ ¹⁰). რასაკვირველია, ქართველობა გაამხნევა, წააქეზა ჯვაროსანთა ძლევა-მოსილებამ. თუკი საჭიროება მოითხოვდა, მართლ-მადიდებელი ბიზანტია მზად იყო მხარი მიეცა და შველა გაეწია ერთ-მორწმუნე მეზობლისათვის. ეს მეზობელი თითონაც აგზნებული იყო სარწმუნოებრივის გრძნობით და მუდამ ჰხედავდა, თუ ვითარის კადნიერებით მტერი უპატიურად და უკადრისად ექცეოდა ამ წმიდა გრძნობას.

ქვემო-ქართლს, მტკვრის მარჯვენე, იქ, სადაც ეხლა ბორჩალო სძევს, ძველად სამშვილდეს საერისთაო იყო. ამ საერისთაოში, ორის მდინარის — ქციასა და ჭივჭავის შუა მდებარეობდა მაგარი ციხე-ქალაქი, სახელად ორბეთი, რომელსაც შემდეგ სამშვილდე ეწოდა. თითონ ციხე გორაზე იდგა და დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა ¹¹). როცა აღზ-არსლანი ასი ათასის მხედრით საქართველოს შემოესია, პირველად ახალქალაქი და სამშვილდე აიღო ¹²). იმ დროიდან სამშვილდეში მტრის მეციხოვნენი იდგნენ. ამ მეციხოვნეთა იმედით მძვინვარებდნენ თურქნი მტკვრის ნაპირად. წინად ქართველთა სამშვილდის აღება განიზრახეს და ეს აზრი პირველად გიორგი ჭყონდიდელს მოუვიდა. ამ მწიგნობარო-უხუცესს და სახელოვანს მოღვაწეს დისწული ჰყავდა, სახელად თევდორე, „კაცი გონიერი და დიდად მყოფი“, რომელსაც მეფემ, რატის სიკვდილის შემდეგ, ბაღვივაშთა შამული — კლდე-კარი და თრიალე-

¹⁰) Веберъ, стр. 532—35.

¹¹) П. Иоселиани, „Города, существовавшие и существующие въ Грузин“, стр. 60—1. ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 186. რუკაზე № 2 სიანს, რომ ორბეთი მდებარებდა ქციას ნაპირად, ქვემო, სამშვილდე კი ცოტა უშემოდ.

¹²) Варданъ Великій, стр. 126.

თი უბოძა. გიორგი ქყონდიდელმა მოიხმო დისწული და რრი სხვა დიდებული—აბულეთი და იოანე ორბელი. იმათ „სიმარჯვით მოიპარეს სამშვილდე“. არ არის მოხსენებული, თუ როგორ მოხდა მთელ საერისთაოს ციხეთა ბურჯის „მოპარვა“ ხოლო სწერია, რომ სამშვილდის აღებამ შიშის ზარი დასცა მტერსაო. როცა თურქებმა ამ ციხის აღება შეიტყეს, „უმრავლესნი ციხენი სომხითისანი დაუტევენეს და ღამე ივლტოდეს და ჩვენთანა მოითვალნეს იგინი“... მეფე იმ დროს იმერეთს იმყოფებოდა. სამშვილდის აღებამ დიდად გაახარა ქართველობა და ეს ამბავი სასიხარულოც იყო: ციხის აღებით მტრის ბატონობა შეირყა, თურქებს გავლენა მოაკლდათ და საქართველოს საზღვრებიდან გავიდნენ. წინად კი სამშვილდე სავსე იყო თურქებითა და გეგონებოდათ, მატეანის თქმისამებრ, „ყოველი თურქობა ყოვლისა ქვეყნისა აქა არსო“... სულტანიც კი ვერ მოიფიქრებდა ამ საზარელ ამბავს. იმავე დროს, 1110 წელს, ქართველებმა აიღეს მქრნაც¹³⁾ და მტკიცედ ფეხი მოიკიდეს მთელ საერისთაოში.

ქართველების გამარჯვებამ ძლიერ გააბოროტა სპარსეთის სულტანი. მაშინ სულტნად თაფარი ბჰანდებოდაო¹⁴⁾. სულერთია, ვინც უნდა ყოფილიყო, საქმე მხოლოდ იმაშია, რომ განრისხებული ბატონი დიდის წყრომითა და სიბრაზით ჰლამოდა საქართველოს დასჯას და ამისათვის მრავალი ჯარი გამოგზავნა. ჩვენის მატეანის მოწმობით, იგი ჯარი ორასი ათასის კაცისაგან შესდგებოდა, მაგრამ ეს რიცხვი მეტად გაზვიადებულია. იმ დროს, 1110 წელს, როცა მტრის ლაშქარი საქარ-

¹³⁾ სამშვილდისა და მქრნაცს აღება მოხსენებული არ არის Chr. armen-ში, 57. იქ მხოლოდ სწერია, რომ მეფემ მცირე ჯარით დიდი თურქობა დაამარცხა...

¹⁴⁾ H. de la G. I. 359 n. 2. მხოლოდ ისტორიისა და ქორონიკონის მიხედვით, სულტნად იმ დროს იჯდა თაფარი კი არა, არამედ ბარქიაროქი, რომელიც გარდაიცვალა 1104 წ. თვით ბარქიაროქის მემკვიდრეს, იმის ძმას მაჰმუდი ეწოდებოდა, Шоссеръ 645. Веберъ, 450—51.

თველოს მუქარით თავს უნდა დასხმოდა, მცირე აზიაში, ჯვაროსანთა და მაჰმადიანთა შორის, გაცხარებული სისხლის ღვრა იყო და სულტანიც ორას ათას მეომარს არ მოაცდენდა პატარა საქართველოს დასასჯელად. სახელოვანი ჯვაროსანი რაინდი ტანკრედი მუსრს ავლებდა თურქობას ასურეთში, სადაც ჰსურდა დაეარსებინა იერუსალიმის სამეფოზე უფრო განთქმული და პატივდებული სამფლობელო ¹⁵⁾. ესრეც რომ არ ყოფილიყო, თვით იერუსალიმის კოროლი ბაღდუნი მდღვრად ებრძოდა მაჰმადიანებს, ლაშქრავდა მისირს (ეგვიპტეს), რომელიც სპარსთა სარწმუნოებრივ მოძღვრებას აღიარებდა ¹⁶⁾ და იმათგან შემწეობას მოელოდა. ყველა ამ გარემოების მიხედვით უფრო სარწმუნო და ნამდვილია, რომ სულტანმა საქართველოში მხოლოდ ათი ათასი ჯარი გაგზავნა ¹⁷⁾. ეს ლაშქარიც საკმაო იყო. მაგრამ გენიოსმა სპასპეტმა მცირედის ძალით სხვაფრივ დაატრიალა ბრძოლის ჩარხი და მტერს დაუმტკიცა, რომ ძლევა-მოსილება მარტო მეომართა სიმრავლეზედ არ არის დამოკიდებული. როცა დავით აღმაშენებელი ნაქარმაგვეს ¹⁸⁾ იმყოფებოდა, სულტანის ლაშქარი უმაღლ თრიალეთზე გაჩნდა და იქ საბრძოლველად დაბანაკდა. მეფემ გაიგო თუ არა ეს ამბავი, დაუყონებლივ ლამით გაეშურა მტრისკენ. იმას მხოლოდ ათას ხუთასი კაცი ჰყავდა. მთელი ღამე თავის ლაშქრით სიარულს მოუნდა და მეორე დღეს, განთიადისას, მტრის პირდაპირ იდგა. მტერი ვერ წარმოიდგენდა ასეთს სისწრაფეს, მაგრამ დავით აღმაშენებლის სალაშქრო ხერხს, სხვათა შორის, სწორედ ეგეთი სისწრაფით მოძრაობა და უცბად მეხისავით თავს დასხმა შეადგენდა. ახტყდა ფიცხელი, სასტიკი შებმა. ციხკრიდან დაწყებული სალამომდე სისხლი იღვროდა. ბინდისას მტერი იძლია, დასტოვა კარავნი, ჭურჭელნი და გაიქცა და

¹⁵⁾ Веберъ, 536.

¹⁶⁾ Шлоссеръ, 663.

¹⁷⁾ Chron, arm. 58.

¹⁸⁾ „ნაქარმაგვე იყო სადგური მეფეთა და კეთილ-სანადირო და აწ კარავლეთად წოდვილი», ვახ. გეოგრაფია, 250.

მარცხებულ თურქობას თავს ზარი დაეცა, ხოლო ბრძოლის უნით აღტაცებულ ქართველობას არც კი ეგონა, რომ მტერი გაიბნეოდა და მეორე დღით ისევ ომიანობას მოელოდა. ამიტომ მტერს არ დაედევნენ და იგი გადარჩა სრულს გაუღეტ ას. ამ ბრძოლის შემდეგ სულტანს თითქო გაბედულება მოაკლდა და, ცოტა არ იყოს, საქართველოს შიშიც გულში დაებადა. ქართველობა კი უფრო და უფრო გამხნედა, იმედი და სასოება მიეცა, მტრის რიდი და მორჩილება გულიდან აღმოეფხრა...

ხუთმა წელიწადმა ისე გაიარა, რომ მტერი ვერ ჰბედავდა საქართველოში შემოსევას. თრიალეთზე გამარჯვების გარდა, ამის მიზეზი ისიც იყო, რომ მცირე აზიაში მაჰმადიანთა შორის შუღლი და ბრძოლა თანდათან გამწვავდა. სხვა-და-სხვა ამირნი ერთი-ერთმანეთს ექიშებოდნენ, ეკამათებოდნენ. მართალია, არც ჯვაროსნები იქცეოდნენ თანხმობითა და ერთგულობით, იმათაც შინაური დავა და უსიამოვნება არ აკლდათ, მაგრამ, როგორც უნდა ყოფილიყო, იმათ მინც უფრო მეტოპოლიტიკური წინ-მხედველობა მოეპოვებოდათ, ვიდრე მაჰმადიანებს. ჯვაროსანთა ლაშქარი მედგრად და მკაცრად ებრძოდა მტერს და ამიტომ სულტანმა უბრძანა მოსულის ამირს მაუდუდს ყველა კუთხეში ჯარის შეკრება და საომრად გამოყვანა. გაჩაღდა საშინელი ბრძოლა ასურეთში, ეფრატისა და ორონთას წყალი სისხლით წითლად შეიღება¹⁹⁾. რაღა თქმა უნდა, რომ მაჰმადიანობას საქართველოსთვის არა სცალოდა.

დავით აღმაშენებელმა ეს მარჯვე დრო კარგად გამოიყენა. მეფემ განიზრახა, რომ თურქობა ჯერ საქართველოში შემუსრა და მერე მახვილი სამშობლოს გარედ ამოეღო. ამისთვის საჭირო იყო ხმლით აღება იმ ციხე-სიმაგრეთა, რომელნიც მტრის ბუდეს შეადგენდნენ. „ფრიად მაგარის“ სამშვილდის შემდეგ ჯერი არა ნაკლებ „მაგარ“ რუსთავზე მიდგა. ტფილისის ქვემოთ, მტკვრის მარცხენა მხარეს, მდებარეობდა ბოსტან-ქალაქი, რომელსაც შემდეგ რუსთავი დაერქვა, გარდმო-

¹⁹⁾ Веберъ, 536—7.

ცემა ამბობს, ვითომ ეს ქალაქი ქართლოსის ცოლმა ააშენაო. რუსთავი ძნელად ასაღები ციხე იყო და დიდი მნიშვნელობაც ჰქონდა საქართველოს მდებარე ცხოვრებაში²⁰). იგი სდარაჯობდა ყარაიზის ფართო ველ-მინდორსა და სანადირო ქალას. მტერს საძოვარძ და სანადირო ადგილი ხომ დიდად ესიამოვნებოდა და მტკიცედაც ფეხი მოიკიდა რუსთავში, რომელსაც, სიახლოვის გამო, გაჭირვების დროს თითქო მხარს აძლევდა ტფილისი, სადაც მაჰმადიანთ მეციხოვნენი იდგნენ. რუსთავსაც მალე ისეთი ბედი ეწია, როგორც სამშვილდეს. საყურადღებოა, რომ ამ ორი მაგარი ციხის აღება გიორგი ჭყონდიდელის საქმე იყო, — როცა მეფე მუხრანს იმყოფებოდა, „წარიღო გიორგი ჭყონდიდელმა რუსთავიცაო“, ამბობს მატანე²¹). რუსთავის წართმევა დიდად საზარალო და საწყინარი იყო თურქებისათვის: რაკი მაგარი ციხე ხელიდან გამოეცალათ, იწყეს „რიღობა საზამთროთა ადგილთა დგომისაო“... ასეც უნდა ყოფილიყო, რადგანაც რუსთავი მრისხანედ დაჰყურებდა ვრცელს საზამთრო სადგომსა. სხვაფრივადაც სავალალო შეიქმნა თურქებისათვის ამ ციხის დაკარგვა. მტერი გაიბნა ველად და მეფეც ყოველსავე ღონის-ძიებას ჰხმარობდა, რომ თავს დასხმობდა მაწანწალა ბრბოს და მუსრი გაეგლო უბინადრო და ჰირუტყვის მოშენების მიმდევარ მტერს ველ-მინდვრად ყოფნა ესაჭიროებოდა, მაგრამ რუსთავის მეციხოვნენი აღარა ჰყავდნენ.

დავით აღმაშენებელმა კარგად იცოდა თურქთა ზნე და ხასიათი. ამ ცოდნაზე დაამყარა სახელოვანმა სტრატეგიკოსმა თავისი სალაშქრო წესი და ჩვეულება. ერჯს ასეთს ჩვეულებას შეადგენდა მალვით და სისწრაფით მტერზე დაცემა. თურქს სიფხიზლე აკლდა, ცოტად დაუდევარიც იყო და თავის მოწინააღმდეგის მხნეობას არ აქცევდა ჯეროვან ყურადღებასა, არაფრად აფასებდა. ამბობენ, რომ მტრის სისუსტის შეგნება ძლი-

²⁰) П. Иоселиани, „Города... въ Грузіи“, стр. 37—8. ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 181.

²¹) ქ. ცბა, გვ. 245. ეს ამბავი მოხდა 1115 წ.

ერი საშუალებათა ომში გასამარჯვებლად. სხვათა შორის, სწორედ ამ საშუალებით ხელ-მძღვანელობდა დიდებული სპასპეტი და თუ რა ღირსებისა იყო საზოგადოდ სტრატეგიული მოხერხება ამ სპასპეტისა, ტაოსის ბრძოლა გვიჩვენებს. სომხითის პირად, კლარჯეთის გვერდით, მდებარებდა ცალკე სამთავრო, რომელსაც ტაო ეწოდებოდა. ტაო მეტად მაგარი ადგილია, მთიან-გორიანი, სადაც მკაცრი და სუსხიანი ზამთარი იცის ²²⁾. თუმცა სომეხნი გვედავებიან და თავიანთ საკუთრებად სფვლიან როგორც ამ ადგილს ისრე ბევრ სხვასაც, მაგრამ ძველადვე ტაო საქართველოს ნაწილს შეადგენდა და ჩვენის მეზობლების ტაიკა სულ სხვა იყო ²³⁾. რუსთავეის აღლებს შემდეგ, 1116 წელს, როცა მეფე საქართველოში ჰქლევდა მტერსა, სომხითის მხრიდან დაიძრა მრავალი თურქობა, მოვიდა ტაოს და დაბანაკდა, — „ზამთრისა სიფიცხესა და მათა სიმაგრესა მიენდვესო“, ამ ობს მატიანე. მაგრამ მეფემ თურქთა უზრუნველობა თავის სასარგებლოდ გამოიყენა და ძლივე მოიხვეჭა იქ, სადაც კადნიერი მტერი არ მოელოდა. როცა შემოსევა შეიტყო, დავით აღმაშენებელმა მსწრაფლად ბძანება გასცა, ქართლის ჯარი საომრად მოემზადოსო და თითონ ქუთაისს წავიდა: მტერი არ მიხვდეს, რომ სალაშქრო მზადებაში ვარო. იმერეთში თითონაც საომარ მზადებას შეუდგა და შემოსთვალა, — ამა და ამ დროს ქართლელნი და მესხნი კლარჯეთს უნდა დამხვდნენო. მტერს „ფიცხელ ზამთრის“ იმედი ჰქონდა, მაგრამ მეფე სწორედ ზამთრით გაემგზავრა სალაშქროდ, წარუძღვა „შიდა სპას“ ²⁴⁾ და სავლელად ამოირჩია ისეთი გზა, საიდანაც თურქნი დასხმას ვერ მოიფიქრებდნენ. ეს გზა იყო კოროხის ხეობა, რომელიც აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთით საზღვრიდა ტაოსა. იქ მოიყარა თავი მთელმა ლაშქარმა, ისპირის მთის პირიქით მტერი იდგა. მაშასადამე, ჩვენი ჯარი მთის მეორე მხრიდან,

²²⁾ ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 120.

²³⁾ დ. ბაქრაძის საქართველოს ისტორია, გვ. 233—4.

²⁴⁾ «შიდა სპაღ» იმერნი უნდა იგულისხმებოდნენო, H. de la G. 1. 360.

ზურგს უკან დაესხა მტერსა. ასეთს მოხერხებულ მისვლას თურქობა ვერ წარმოიდგენდა და მოუმზადებელი შეხვდა ქართველ ჯარსა. (შეიქნა მახვილის ტრიალი და ცემა მეფის სტრატეგულს ნიქსა და პირადს მხნეობას იმის ლაშქრის ვაჟაკობა და მამაცობა თითქო ეჯიბრებოდა. ერთმანცა და მეორემაც მთავარი გონება დაუბნია. ურიცხვს მტერს, რომელიც მთელ ტაოსის სიგრძე სივანეზე იყო გაშლილი. ბევრი გაიჟლიტა, ცოტამ კი გაქცევით თავს უშველა, ადგილობრივ დასტოვა ცოლ-შვილი და ყოველი სარჩო-საბადებელი. მათიანეჰმოწმობს, რომ ტაოსის გამარჯვებამ მთელი ჩვენი ქვეყანა ალაცსა „ყოვლითა კეთილითაო“... 25).

თუმცა, ვიდრე გარეშე მტერთან ბრძოლას შეუდგებოდა, მეფემ შინაური წესიერება და მშვიდობიანობა დაამყარა, მაგრამ, როგორც სჩანს, მთავართა ურჩობა არა სცხრებოდა. „ქართლის ცხოვრება“ პირდაპირ არ ამბობს, მაგრამ შეიძლება დაუასკენათ, რომ ასეთმა ურჩობამ თავი იჩინა წუქეთის საერისთაოში, რომელიც მდებარებდა ჰერეთის ქვემოლ, აღმოსავლეთით. ~~მის დროს იგი საერისთაო ეკუთვნოდა გრიგოლს (გვარი მოხსენებული არაა) და მისი შვილნი—ასამ და შოთა განდგნენ. საერისთაოს ბურჯს შეადგენდა გიშის ციხე, რომელიც მთის ძირში და წყალის ნაპირზედ იყო აშენებული 26).~~ მეფემ მალე შემუსრა ურჩობა და გიშის ციხე აიღო. შემდეგ თვისი შვილი დიმიტრი დიდის ჯარით გაგზავნა შირვანს საომრად. ეს გარემოება ნათელს ჰფენს ასამისა და შოთას განდგომას. უეჭველია, შირვანის მფლობელი ესარჩლებოდა მეფის ურჩთა, ერისთავ გრიგოლის ძეთა, და გალაშქრების მიზეზიც ეს უნდა ყოფილიყო, თორემ მეფე აბა რად ინებებდა დარბევას შირვანისას, სადაც დედოფლად ბძანდებოდა იმისი უფროსი ქალი თამარი, „მნათობი აღმოსავლეთისა, მამისაგან მიმღე-

25) ქ. ცბა, 245. Chron. armén. 58, სადაც ტაოსის ბრძოლა ძლიერ მოკლედ არის ნაამბობი.

26) ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 304 და carte № 4.

ბელი მზეებრთა შარავანდელთა“... მეფის შვილმა თავისი მხნეობითა და ლაშქრობით განაკვირნა მხილველნი და მსმენელნიო, გასტეხა შირვანის უმაგრესი ციხე ქაღამა და ძლევადი შემოსილი მოვიდა მამასთან, უთვალავის ტყვიითა და ალაფით საესეო 27). მაგრამ შირვანი მაინც გონს ვერ მოვიდა, ლალატს თავი არ დაანება და ამიტომაც არა ერთ გზით გამოსცადა ქართველი ლაშქრის მკლავი შეუდრკელი...

დრო თითქო განგებ მოსვენებას არ აძევლდა მხნესა და დაულალავს მეფესა. თურქებიც საქართველოს ეტანებოდნენ და, როცა გარემოება ხელს უწყობდა, მზად იყვნენ თავს დასხმოდნენ. მტრის მეხსიერებაში თითქო აღმოიფხრა თრიალეთისა და ტაოს საშინელი ამბავი!.. 1118 წელს არაგვის ნაპირად დიდ-ძალი თურქობა შეიკრძა და ჰლამოდა საქართველოს აოხრებასა. ვინ იცის, იქნება ამის მიზეზი ისიც იყო, რომ იმ დროს ჯვაროსნებმა მცირე აზიაში ომიანობა შესწყვიტეს და მახვილი სხვა ადგილას გადაიტანეს. იერუსალიმის კოროლიმა ბოდუენმა ჯარი ეგვიპტის საზღვრებზე და დუნაისკენ გაგზავნა, მეწამულის ზღვის მიდამონი გარდაიქცნენ უმთავრეს სალაშქრო ასპარეზად 28). ამას გარდა, სპარსეთის მდგომარეობაც შეიცვალა და ამ ჩვენს დაუძინებელს მტერს ცოტა ხნობით მაინც ბეჯმა გაუღიმა: სპარსეთის სულატნმა სანჯარმა სპარსიანდი და ხვარამზა დაიპყრა და ისე განდიდდა, რომ თავისი სამეფო ინდოეთამდე წასწია 29). რასაკვირველია, ყველა ამ გარემოების მიხედვით საქართველოს მეზობლად მყოფ თურქებს სითამამე მოემატათ და განიზრახეს ჩვენის სამშობლოს აკლება და დარბევა. მეფე ჩვეულებისამებრ სისწრაფით მოიქცა და საკმაო ჯარი შეჰყარა. ეს ჯარი ბზობის კვირაში დაბანაკებული იყო ლანუხს, რომელიც მაგარ ციხედ ითვლებო-

27) სომხური ქრონიკა კი მარტო იმას ამბობს, რომ სიხარულით დაბრუნდაო, Chron. arm. 58.

28) Веберъ, 537—8.

29) Шлоссеръ, 645

და და მდებარებდა ელისენში, ალაზნის განაპირად, მარცხენა მხარეს ³⁰). ლანუხიდან ჯარი არეზისკენ დაიძრა. მეფე კი გაემგზავრა სამშვილდის საერისთაოში და იქ, ს. ნახიდურს, მიეგება პასექის დღესასწაულს. დღესასწაულის დროს სამხედრო თათბირიც გაიმართა. თათბირი იყო იმის გამო, — შებმოდნენ მტერს და დაეწყოთ ლაშქრობა, ზუგ არა. გარემოებაც თხოულობდა ასეთს თათბირს. მტრის ზოგი ჯარი კიდევ შემოესია საქართველოს. გამოჩენილი სარდალი ბეშკენ ჯაყელი თუმცა მამაცად დაუხვდა მტერსა, მაგრამ მინც ვერა გააწყო-რა და ბრძოლის დროს მოკლულ იქნა ჯავახეთში. ბეშკენის სიკვდილმა ყველა ძლიერ დააღონა, და ასეთის სარდლის დაკარგვა იმ გაჭირვებულ დროს მართლაც ღრდად დასაღონი და დასაკლისი იყო. დიდებულნი ურჩევდნენ მეფეს, არეზისკენ წასვლა და იქ მტერთან ბრძოლა საშიშიაო, მაგრამ მეფემ თავისი აზრი ამჯობინა და წავიდა არეზის მხარეს, სადაც ლანუხიდან წინად ჯარი გაგზავნა. მდინარე არეზის ნაპირები მთლად თურქებს ეჭირათ. იმათ მრავალა ჯარი ჰყავდათ, მაგრამ მეფეს მტრის სიმრავლე არასოდეს არ აშინებდა. იგი განგებ მახვილს სცემდა და ლაშქრიდა სწორედ იმ ადგილს, სადაც მტერი ბლომად ეგულებოდა. ქართველმა ჯარმა დაამარცხა თათრები, „მოსრა სიმრავლე მათი ურიცხვი“. მათიანე ამბობს, რომ მეფემ წამოიღო ურიცხვი ალაფი და ტყვეო...

არეზის ბრძოლის შემდეგ, იმავე წელს, მეფემ დაიწყო იმ ციხე-სიმაგრეთა აღება, რომელნიც ჯერ ისევ თურქებს ხელთ ჰქონდათ. ერთი ასეთი ციხე იყო ლორე, მდებარე საქართველოს სომხეთში, ორს მდინარეს შუა, კლდეზე ³¹). ლორე თუმცა ხან-და-ხან სომხეთის მეფეებს ეკუთვნოდა, მაგრამ ქართველები არ ანებებდნენ და ყოველთვის ედავებოდნენ ³²). ამ-

³⁰) ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 304—8 და carte № 4.

³¹) ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 140 და carte № 2.

³²) П. Иоселиани, „Города... въ Грузіи“, 52.

ბობენ, რომ ეს სადავო ციხე მეფე დავით უმამულომ (Давидъ Безземельный) მეთორმეტე საუკუნეში თავის შვილს კვირიკეს აუშენაო ³³). სულ ერთია—ვისაც უნდა აეშენოს, მხოლოდ საქმე იმაშია, რომ მაგარი ლორე საქართველოს საზღვრის ნაპირზე მდებარებდა და სტრატეგულად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგანაც გარეშე მტერი ჩვენს სამშობლოს უფრო ხშირად სომხითის მხრიდანაც შემოესეოდა ხოლმე. მეორემეტე საუკუნის პირველ ნახევარს ლორე თურქებმა აიღეს. იმ დროს იგი კლანჩხანთა, სომეხ ბაგრატიონთა გვარეულობის სატახტო ქალაქად ითვლებოდა და შესანიშნავი ციხეც იყო ³⁴). დავით აღმაშენებლისათვის, რასაკვირველია, დიდად საჭირო იყო ლორეს დაჭერა. ამ საშუალებით შეიძლებოდა საქართველოს საზღვრის გამაგრება და ამიტომ მეფემ თურქებს წაართვა იგი ციხე-ქალაქი და თავისი მეციხოვნენი მცველად ჩააყენა. მერე რიგი მოვიდა აგარანის აღებისა. მატთანე ამბობს, ბაგრატ მეოთხე სამ თვეს მოუწდა ამ ციხის აღებასა და დავითმა კი მეორე დღეს, დილით, დაიპყრა ეს სიმაგრეო ³⁵)...

აგარანი აიღეს ივლისს 1118 წელსა და იმ დროიდან ორის წლის განმავლობაში ლაშქრობა აღარ ყოფილა, თუმცა თურქთა სხვა ციხენიც ეპყრათ საქართველოში და თვით ტფილისი ჯერ ისევ იმათ ეკუთვნოდა. სპარსეთში საქმეთა მწვლელობა საქართველოსთვის თითქო სასარგებლოდ მოეწყო, რადგანაც იქ, სულტანის სიკვდილის შემდეგ, შინაური განხეთქილება ჩამოვარდა. მეფემ მაინც ომიანობა შესწყვიტა და ჯარის გამრავლებას შეუდგა. მუდმივმა და დაუცხრომელმა ომიანობამ შეასუსტა, შეამცირა საქართველოს ლაშქარი. ამას გარდა, ახლად დაჭერილ ციხეებში ქართველნი მეციხოვნენი უნდა მდგარიყვნენ და ამიტომ საომრად თვებზე მდგომს ჯარს რიცხვი აკლ-

³³) Варданъ Великій, стр. 132 и примѣч. 498.

³⁴) Грузія и Арменія, II стр. 264, 293—4. Варданъ, стр. 140.

³⁵) მეფე ბაგრატის ცხოვრებაში არა სწერია, რომ იგი სამი თვე იბრძოდა აგარანის ასაღებად, H. de la G. 1, 362 n. 2.

დებოდა. მეფეს სხვა მოსაზრებაც ჰქონდა. ბრძოლის ველზე ყოველთვის გამარჯვება ქართველებსა რჩებოდათ და ამ გარემოებამ გაამხნევა დავით აღმაშენებელი, დიდი წადილი და სასოება აღუძრა, გაუფართოვა პოლიტიკური საზღრი, გაუნათა შორს-მჭვრეტელობა: მეფემ განიზრახა თურქთა სრული შემუსვრა და ამ საშუალებით სამშობლოს დიდების დამყარება, — „აღიღო მალღად თავი თვისი და მიმოავლო თვალი გონებისა თვისისა“ ჟამთა ვითარებასა და დაასკვნა, რომ დიდის საქმისათვის საჭიროა დიდი ღონე...

კავკასიონის ჩრდილოეთით, მდინარე დონიდან მოკიდებული კასპიის ზღვის ნაპირებამდე, სცხოვრებდა თურანის მოდგმის ხალხი, რომელსაც ყივჩაყთ უწოდებდნენ. ზოგი მწერალნი ყივჩაყთ ჰხადიან ჰუნნებად, ხოლო რუსეთის მეისტორიე ამბობს, პოლოვცნი იყვნენო ³⁶). ძველად ამ ხალხმა თავისის მამაცობით დიდი სახელი მოიხვეჭა, მეცამეტე საუკუნეში მონგოლებს შეუერთდა და ისრე გაძლიერდა, რომ ყივჩაყთა ურდოს რუსეთიც კი ემორჩილებოდა. ყივჩაყნი განთქმულნი იყვნენ სალაშქრო ღირსებითა და, მატთანის სიტყვით, დავით აღმაშენებელმა „უწყოდა მათი სიმხნე წყობათა შინა, სისუბუქე მიმოსვლისა, სიფიცხე მიმართებისა, ადვილად დასამჭირველობა და ყოველითურთ მომზავებლობა ნებისა თვისისა“ ³⁷). ამას გარდა, მეფე სიძე იყო ყივჩაყთა მთავრის ათრაქასი, რომელსაც დიდი გავლენა ჰქონდა თავის ხალხზე. თითონ ყივჩაყნი, სიღარიბის გამო, მზად იყვნენ როქის სპად დასდგომოდნენ სხვა მფლობელს და ყველა ამ მიზეზის გამო დავით აღმაშენებელმაც იმათ მიმართა. მეფემ თავისი სურვილი სიმამრს შეატყობინა და მთავარი ათრაქაც სიხარულით დასთანხმდა. საჭირო იყო მხოლოდ დარიალას კარების გაღება და უვნებლად გამოვლა იმ ვიწრო და შეუვალ ხეობაზე, რომელიც ბუნებას საკვირველ ციხე-სიმაგრედ გარდაუქცევია. ოსებს და ყივჩაყებს

³⁶) ვახუშტის ისტორია, გვ. 179, სხოლოთ 4.

³⁷) ქ. ცბა, გვ. 246.

ერთმანეთში მტრობა და შური ჰქონდათ და, რადგანაც დარი-
ალით გადმოსვლა იმათ შორის სისხლის ღვრას გამოიწვევდა,
ამიტომ თვით მეფე წაბძანდა ოსეთს და წაიყვანა გიორგი
ქყონდიდელი, კრძალვითა და მოწიწებით მიეგებნენ ოსთა
„მეფენი“ და მთავარნი დავით აღმაშენებელს, „ვითარცა მო-
ნანი დადგეს წინაშე მისსა“... მეორე მხრით მოვიდნენ ყიფჩა-
ყნი. მეფემ ოსთა და ყიფჩაყთა მძევალნი მოსთხოვა, მშვიდობა
და სიყვარული დაამყარა მათ შორის და გზა მისცა მომავალს
როქის სპას³⁸). მაგრამ დროებით მშვიდობის დამყარება ორ-
ველურ და მესოსხლე ერის შორის არა კმაროდა და საჭირო
იყო სხვა საშუალება უზრუნველად ყოფისათვის. ესრეთს სა-
შუალებას შეადგენდა დარიალას და კავკასიონის სხვა კართა-
დაპყრობა. პირველადვე მეტადრე დარიალას, რომელსაც ხე-
ვის-კარსაც უწოდებენ, ჩვენი მეფენი დიდს ყურადღებას აქცე-
ვდნენ და დავით აღმაშენებელიც ისრე მოიქცა, — ჩრდილო-
ეთით კლდეზე ააშენა ციხე³⁹) და მთელი ხეობა და კავკასი-
ონის გზები დაიჭირა. ამის შემდეგ კი ყიფჩაყებს შეეძლოთ
უშიშრად მოსულიყვნენ საქართველოში. ათრაქა ცოლ-შვილით
და თავის ხალხით მოვიდა. ჩვენის მატეანის თქმით, გადმოსახ-
ლდა სულ ორმოცი ათასი მეომარი ყიფჩაყი სახლობით და, ამას
გარდა, ხუთი ათასი მონა, „ქრისტიანე ქმნილნი, მისანდონი
და გამოცდილნი სიმხნითაო“⁴⁰). ხოლო სომეხთა ისტორიკო-
სი, მათე ედესელი ჰმოწმობს, ვითომ მარტო თხუთმეტი ათასი
ყიფჩაყი მოვიდა, ხუთასი აღიანი და ასი ფრანგიო⁴¹). რასაკვი-

³⁸) Chron armén-ში p. 58 შეცდომით თუ სწერია, მშვიდობა განამტკიცდა
ოსთა და ბერძენთა შორისო...

³⁹) ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 228. ხალხის გარდმოცემით, ვითომ განაახ-
ლა დარიალას ციხე, Грузія и Армерія, I. стр. 30. იქ, სადაც ჯვარის მთაჲ
ჯვარი აღმართა. ნიშნად კავკასიის დაპყრობისა, ib. 36.

⁴⁰) ქ. ცბა, გვ. 247.

⁴¹) H. de la G. 1. 361. n. 3. სომხური ქრონიკა ორმოც ათასს სახლობას
იხსენიებს და ამბობს, ხუთას ახალგაზდას მეფე დავის სასახლეში ზრდიდაო, Chron-
arm. p. 58. ფრანგებს უწოდებდნენ მთლად ყველა ევროპელებსა.

რველია, დაბეჯითებით არ შეიძლება ითქვას, თუ რაოდენ კაცისაგან შესდგებოდა როქის სპა და. ეს მით უფრო, რომ მეფის ლაშქრის რიცხვი უცილობლად ცნობილი არ არის.

პირველად საზრუნველი ყივჩაყების დაბინავება იყო და მერე საომრად განწყობა და განმზადება. მეფემ დასასახლებლად შესაფერი ადგილები აურჩია და როცა დააბინავა, სალაშქრო წესის დაარსებას მიმართა. ყივჩაყნი ველურს ხალხს წარმოადგენდნენ და მისდევდნენ ეგრედ წოდებულს საგვარჯულო ცხოვრებას, — თვითეული გვარი დამოუკიდებელს და საკუთარს კავშირს შეადგენდა და ამიტომ მეფემ იგინი „დააწყვნა გვარად-გვარად“, დაუდგინა სპასალარნი და მართებელნი, ყივჩაყთა რაზმნი ისრე მოაწყო, როგორც იმდროინდელი სამხედრო ხელოვნება ითხოვდა. სჩანს, რომ ყივჩაყთაგან ცხენოსანი ჯარი შესდგა და ცხენოსნობაც უფრო შეეფერებოდა იმათ ზნე-ჩვეულებას და ცხოვრებას. დიდი შრომა მოანდომა მეფემ ამ ცხენოსანთა გაწვრთნას, ბევრი იღვაწა სალაშქრო-წესიერების ასაღორძინებლად, მაგრამ სრულიად თავისი წადილი მაინც ვერ შეასრულა. ასე გვსჩნჯეთ, ომის დროსაც კი ყივჩაყნი შფოთსა და უწყესობას არა სტოვებდნენ, ქართველ ჯარს უსრბოვნებას აყენებდნენ, შულღს უწყევდნენ. ასეთი გაუწოთვნელობა საქმეს აფერხებდა და ხან-და-ხან მტერს შევლას აძლევდა. სწორედ ყივჩაყების მოუსვენრობა და დაუდგრობა შეიქმნა მიზეზად, რომ შემახიიდან სულტანი მაჰმუდი გაიპარა და ტყვედ არ ჩაუვარდა ძღვევა-მოსილს მეფესა ⁴²). ეს კიდევ არაფერი. არა ერთხელ და ორჯელ განიზრახეს ყივჩაყებმა გვირგვინოსანის სპასპეტის დალატი და მოკვლაც კი, მაგრამ ვერ მოახერხეს ⁴³), რადგანაც მეფე იმათ განზრახვას თავის დროზე ტყობულობდა და სპობდა, ყოველ შემთხვევაში, ყივჩაყებმა საქართველოს მაინც დიდნი (სარგებლობა მოუტანეს, განაძლიერეს მისი სახელი რასაკვირველბა, ამის მიზეზი ისევ

⁴² Additions... 238—40.

⁴³ ქ. ცბა, გვ. 262.

და ისევ მეფე იყო, — უებრო სპასპეტმა და პოლიტიკოსმა ზედ-
მიწევნით იცოდა ყივჩაყების ავიცა და კარგიც და ამ ცოდნას
სამეფოს სასარგებლოდ ჰხმარობდა. როქის სპის დაარსების შემ-
დეგ მეფემ შრომას უფრო მოუმატა და მემატანეც განცვი-
ფრებით იხსენებს იმის მხნეობას ⁴⁴) და დასძენს, — იმის ქმნილ-
თაგან მხოლოდ მცირედს გადმოქცემთო. მაგრამ ეს „მცირე-
ლიც“ საკმაოა დავით აღმაშენებლის დიდთა საქმეთა საცნო-
ბლად. და თუ მატანის „მცირედს“ სხვა ცნობებსაც ზედ და-
ვურთავთ, მაშინ ხომ უფრო დიადად აღმოსჩნდება გენიოსის
სპასპეტის მოღვაწეობა...

IV

მტერი ჯეროვანს თვალ-ყურს აღევნებდა მეფის მოქმედე-
ბას, მისვლა-მოსვლას, იმის თვითეულს ნაბიჯს. მიჩენილი ჯა-
შუშები ყველაფერს ტყობილობდნენ, მაგრამ მეფის განზრახვას
კი ვერ გებულობდნენ. და, სხვათა შორის, დავით აღმაშე-
ნებლის ხასიათს თავისი განზრახვის დაფარვა შეადგენდა.
მტერთან სპასპეტს გულ-ახდილი და წრფელი დამოკიდე-
ბულება არ შეშვენის. იქნება ესრეთი საქციელი წინაა-
ღმდეგი იყოს ზნეობრივის კანონისა, მაგრამ მიუცილებლად სა-
ჭიროა სპასპეტისათვის, რომელიც, საშქრობის დროს, უნებ-
ლიედ ემორჩილება სხვაგვარს ზნეობას. მეფეც, თუ ასე შეიძლება
ითქვას, სალაშქრო ზნეობას მისდევდა: ჩვეულებად ჰქონდა გა-
ნგებ აფხაზეთს გარდასვლა და მტრის ჩამოტყუება საზამთრო
ადგილებში, მტკვრის პირად. და როცა თურქმანები მთებიდან
ჩამოდრიოდნენ და ერთად გროვდებოდნენ ველ-მინფორზე, მე-
ფე ესხმებოდა და მუსრს ავლებდა. დავით ესრეთი დასსმაც ¹⁾
მეფის ჩვეულებრივს სალაშქრო მოქმედებას შეადგენდა. შემ-

⁴⁴) იბ. 248.

¹⁾ დასსმა ეს არს, რა მტერთან დრო დაიცეს და განუმაჯადებელს მტერს
უტრად მიეტოს, ს. ს. ორბელიანის ლექსიკონი.

დღე როქის სპის დაარსებისა, თურქობა უწინდებურად ვერა ჰბე-
დავდა ვაკედ ბინადრობას, მაგრამ მეფემ ჩამოიტყუვა: 1120 წელს,
როგორც კი ზამთარი დადგა, მაშინვე მეფე ქართლიდან იმერეთს
წავიდა და გეგუოს დაბინავდა. გეგუთი ზამთრებით მეფეების სად-
გურს შეადგენდა და მდებარებდა რიონის პირად, ქუთაისის ახლო²⁾.
იქ იყო მშვენიერი სრა-სასახლე, რომლის ნანგრევები ეხლაც
ჰმოწმობენ ამ ძველის „ციხე-დარბაზის“ ხიტურებს³⁾. მაგრამ
გეგუთიდან დავით აღმაშენებელი მალე გაემგზავრა შავ ზღვი-
საკენ და, მტრის თვალის ასახვევად, გადავიდა ხუფთას, ზღვის
კიდებთან მდებარე ალაგს⁴⁾. ჯაშუშნი, მატიანის სიტყვით —
მსტოვანნი, გაფაციცებით ყურადღებას აქცევდნენ მეფის სი-
არულოს და ქართლში ატყობინებდნენ ბურჯებსა. ამ უკანას-
კნელთ შეიტყეს მეფის შორს ყოფნა და იწყეს საზამთრო აღ-
გილს მოგროვება. დიდ-ძალი თურქობა მოგროვდა და დაიზამ-
თრა ბოტორაზე⁵⁾. მეფესაც ზომ ეს უნდოდა და, სცნო თუ
არა ეს ამბავი, დაუყონებლივ და მსწრაფლივ წამოვიდა ქართლს.
თოთხმეტს ფებერვალს უეცრად დაეცა მტერსა. დაიწყო საში-
ნელი ღვრა სისხლისა, რომელმაც თოვლით თეთრად მოფენი-
ლი მინდორი წითლად შეღება. ძლიერ ცოტამ უშველა თავს
და ცხენზე შეჯდომა მოასწრო გარდასახვეწად, ხოლო უმრავ-
ლესობა დაატყვევეს. ქართველთა ალაფიც დიდი დარჩათ⁶⁾.

რასაკვირველია, ესოდენ ჯაფის შემდეგ, სხვა სპასპეტი
ცოტახნობით მაინც დასვენებას მიეცემოდა, მაგრამ ტყუილად
კი არ ამბობს მებატიანე, რომ ჩვენმა წინა-მბრძოლმა „არა
ჰსცა ძილი თვალთა, არცა ჰრული წამთა, არცა განსვენება ხო-

²⁾ ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 370.

³⁾ გაზ. «კვალი» 93 წ. № 5, გვ. 11-13.

⁴⁾ ბროსეს, თუმცა ბეჯითად არა, მაგრამ ჰგონია, რომ ხუფთა მდებარებდა
იქ, სადაც მდინარე ხუფთა შავ ზღვის ერთის, H. de la G. I. 325, n. 1. ვახუშ-
ტი ამბობს, ხოლო ს მივიდაო. ხოლო სხვა ალაგია, თუმცა იგიც ზღვის პირად მდებ-
არებს, სამეგრელოში, ib. 364, n. 1. გეოგრაფია. გვ. 396.

⁵⁾ ბოტორას მაგიერ სომხური ქრონიკა თუ ხარს იხსენებს. ბროსეს ამბობს,
არც ერთისა და არც მეორის მდებარება არ ვიცო, H. de la G. I. 364 n. 2.

⁶⁾ Chron. armén-იც იხსენებს ამ ამბავს, თუმცა ერთის დღით ადრე, p. 58.

რცთა თვისთაო“... მეფის კურთხეულ მარჯვენას დალაღვა თი-
 თქო არ ეკარებოდა. მისი სალაშქროდ სვლა ნამდვილს ფრენას
 მოაგავდა და თანამედროვე სწორედ ეგრე განმარტებს,—მეფე
 აფხაზეთიდან ბოტორაზე გადმოფრინდაო... ეხლა ეს ახოვანი
 და ძლევა-მოსილობით აღფრთოვნებული სპასპეტი ღანულისკენ
 გადაფრინდა და იქიდან, დიდ-მარხვის დამდეგს, თავისის ჯარით
 შირვანს შეესია. აიღო მდიდარი ქალაქი ყაბლა, რომელსაც
 სომხური ქრონიკა კამაკადაკს უწოდებს⁷⁾. ყაბლაში მეფემ მრავალი
 ოქრო, ვერცხლი და სხვაგვარი ძვირფასი ნივთი მოიპო-
 ვა და ალაფით სავსე დაბრუნდა ქართლში, მაგრამ ისევ მალე,
 „მყის“, მაისის თვის დამდეგს, მეორედ გაილაშქრა შირვანზე
 შეკრებილის ჯარით. არა სწერია, თუ რა იყო მიზეზი პირვე-
 ლისა ან მეორის გალაშქრებისა, მაგრამ შესაძლოა ვიფიქროთ,
 რომ ორსავე ლაშქრობას საგნად ალაფის შოვნა ჰქონდა. იმ
 დროს საალაფო ლაშქრობა ჩვეულებად იყო მიღებული. მე-
 ფემ დაარსა როქის სპა, რომლის შენახვას საზრდო და ჯამაგი-
 რი ესაჭიროებოდა და უმთავრესი მიზეზიც ეს არის საალაფო ლა-
 შქრობისა. ამას გარდა, შირვანიმტრის თვალით უცქეროდა სა-
 ქართველოს გაძლიერებას და, როცა შეეძლო, მხარს უჭერდა
 თურქმანთ. ესეც ხომ ხელ-მოსაკიდი საბუთი იყო ლაშქრობი-
 სათვის. მეორე ლაშქრობის დროს მეფემ მთლად გადალახა
 შირვანი. თან საკმაო ჯარი ჰყავდა. ამ ჯარმა ქურდევანამდე
 აწავარდა და მრავალ ალაფით დატვირთული დაბრუნდა საქა-
 რთველოში⁸⁾. მაგრამ დიდხანს არ დაუსვენია და იმავე 1120
 წელს სხვა ადგილს მოუხდა ომიანობა.

ტაოს სამხრეთით, მდ. არაქსის სათავეს მიდამოს შუა, მდე-
 ბარებდა ერთი ადგილი, სახელად ბასანა, რომელიც წინად
 სომხებს ეკუთვნოდა და შემდეგ კი საქართველოს ბაგრატიო-

7) Chron armén. 58.

8) ქ. ცხაში სწერია: «ჩავიდა შარვანს... არაბია-ლიქათათ ქურდევანამდე და
 შიშტლანთამდე... I. გვ. 248. ვახუშტი შიშტლანთას მაგიერ შიმშატას
 სწერს. ბროსსე ამბობს, ლიქათა ლაიშს მიაგავსო და ლაიში შირვანშიაო, ხოლო
 შიშტლანთა ან შიმშატა სად მდებარებს, არ ვიცო, H. de la G. I. 364 n. 6.

ნებში დაიპყრეს და სამცხეს შეუერთეს⁹⁾. ბასიანის გვერდით და მიჯნით სომხებს ჰქონდათ აშორანა, ცალკე სათემო ადგილი. იმ დროს თურქთა ხელთ იყო სომხეთი, საქართველოს საზღვრებამდე, და სომხეთიდან ეცემოდნენ კლარჯეთ-ტაო-ბასიანსა. როცა მტერმა შეიტყო მეფის შირვანში ლაშქრობა, წინ წამოიწია და ჰსურდა საქართველოს შემოსეოდა. მტერს თითქო მეხსიერებამ უღალატა და დააეწყდა ტაოსის დამარცხება. დავით აღმაშენებელმა შეიტყო თუ არა თურქების განზრახვა, უმაღვე აშორანსკენ გაემართა ჯარით და ჩვეულებისამებრ, დაესხა მტერსა, — ზოგნი დახოცა და მრავალი ტყვედ წამოიყვანა. ალაფი სხვა იყო. დაბრუნების დროს; გზაში, ქართველებს მეორედ შეემთხვათ მტერთან ბრძოლა. გამარჯვებული მეფე თავზე წაადგა დაბანაკებულ თურქმანებს სევეგლამეჯმა და ისე დაამარცხა, რომ „არა დაუტევა მოტირალი კარავთა შათთაო“¹⁰⁾.

თურქმანნი არ ისვენებდნენ და როცა კი მეფეს დაიგულებდნენ შორს, მტკვრის ნაპირებისკენ მოდიოდნენ საზამთროდ. იმათ ქვემო-ქართლს, აქა-იქ, თითო-ოროლა ციხე კიდევ ეჭირათ. ტფილისში იმათ ხელიში იყო. ამას გარდა, სომხეთსა და მცირე-აზიაში მდებარე სხვა-და-სხვა საამირო უნებლოდ შეელოის იმედს უბადავდა საქართველოში და იმის საზღვრად მყოფ თურქობასა და მიზნისკენ არის, რომ 1121 წელს ელი ხალხი სომხეთის მთებიდან ჩამოვიდა და მტკვრის პირად საძოვარ ველ-მინდორს დასახლდა თავისის საქონლითა. იმ წელს დიდი თოვლი მოვიდა და ზამთარიც მკაცრი იყო. მეფე, საქმეების განსაგებლად, აფხაზეთს წავიდა და ბიჭვინტამდე მოვიდა. რასაკვირველია, თურქმანთ ეგონათ მეფეს ჩვენთვის არ

⁹⁾ ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 120. პ. ოსელიანი ამბობს ქ. ბასიანი — ენლა ასან-ყალა ეწოდება — მეფე ბაკურ მესამემ ააშენაო. 576 წელს, „Города... въ Грузии“, стр. 34, მაგრამ ეს ამბავი არაფრით მტკიცდება და იმ დროს არც ბაკურ მესამე იყო ცოცხალი, H. de la G. I. 214—16.

¹⁰⁾ Chron. armén-ი სევეგლამეჯის ბრძოლას არ იხსენებს, p. 58. არ ვიცით, სად მდებარებდა ეს ადგილი, რომელსაც ვახუშტი თავის ისტორიაში სევეგელ-მეჯამად სწერს.

სცალიანო და გულ-უშიშრად იმყოფებოდნენ. მაგრამ მეფემ სხვათრე ინება და „ლომი“ დაბრკოლებას არ მოერიდა, ქართლში ლაშქარი მზად იყო და მხოლოდ „წინა-მბრძოლის“ მოსვლას ელოდებოდა. ეს, „წინა-მბრძოლიც“ მალე მოვიდა, დიდმა თოვლმა ვერ დააბრკოლა ზერინავი სპასპეტი. ლიხის მთის გადასავალი შეკრული იყო თოვლითა, რომლის სიმაღლე სამ მხარს შეადგენდა, მაგრამ მეფემ „გარდაათხრევიანა მთა ლიხისა“ და იმიერნი ამიერთა ლაშქარს შეუერთა. ლაშქარის სიმრავლე დიდი შესდგა. მეფემ ჩვეულებრივს ხერხს მიმართა—სისწრაფესა და დასხმას: ჯერ ქართლში არც კი გაეგოთ, რომ მეფე უეცრად თავს დაეცა სულტანსაო, ამბობს მათიანე ¹¹⁾. იმ დროს სპარსეთში სულტანად იჯდა ძლიერი სანჯარი, ხოლო იმის ძმისწულს მაჰმუდს სპარსეთის მცირედი ნაწილი ეჭირა. ამ უკანასკნელის ძმა, სახელად მელიქი, განჯის გამგებლად ითვლებოდა ¹²⁾. ამიტომ გვგონია, რომ ამ შემთხვევაში სულტანად უნდა იგულისხმებოდეს მაჰმუდო, რომელმაც აღბად ჯარი მოაშველა თავის ძმას მელიქს, განჯის გამგებელს. დავით აღმაშენებელმაც სწორედ ამ მიზეზის გამო შეკრიბა მრავალი ლაშქარი. მათიანის სიტყვით, ჩვენმა ლაშქარმა აღავსო მთელი ადგილი ლიხის მთიდან მტკვრამდე და გაგიდან ბერდუჯამდე ¹³⁾. სომხურ ქრონიკიდან სჩანს, რომ მებრძოლეთა პირველი შეჯახება მოხდა ხუნანში ¹⁴⁾. უძველეს დროიდანვე შესანიშნავი ციხე-ქალაქი ხუნანი, რომელსაც პირველად ~~მტკვრის-ციხე~~ ეწოდებოდა, ქართლოსმა აღაშენაო და მდებარებდა ტფილისიდან აღმოსავლეთით, იმ ადგილას, სადაც მტკვარს ქცია ერთვის ¹⁵⁾. ხუნანი მტკვრის არემარეს იფარავდა და მტრის მეციხოვნეთ ეკუთვნოდა. ციხის

¹¹⁾ ქ. ცბა, გვ. 249.

¹²⁾ Варданъ Великій, стр. 145—6.

¹³⁾ გავი ციხე იყო და მდებარებდა საქართველოს სომხეთში, ჩირდილო-აღმოსავლეთით, თუმცა კი არა სჩანს, სახელდობრ რა ადგილას, Варданъ, примѣч. 716, стр. 176.

¹⁴⁾ p. 59.

¹⁵⁾ ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 168. იხ. „Города... въ Грузіи“, 39—40.

გარეშემო, დიდს მანძილზე, მდინარის გაღმა-გამოღმა, საზამთროდ დაბინავებული იყო თურქობა. ხუნანთანაც გამარჯვება დავით აღმაშენებელს დარჩა. იქიდან მეფის ლაშქარი წავიდა ქვემოდ აღმოსავლეთისკენ, საქართველოს სომხითის სამზღვრის კერძოდ და ისე მოსრა მტერი, რომ ამბავის მთხრობელიც არ გადარჩაო... ამ გალაშქრების შემდეგ მეფე უკანვე დაბრუნდა და ჯარი ღდასვენა, მაგრამ ისევ მალე მოუხდა საომრად წასვლა. ორი თვე გავიდა და მეფემაც ხელ-მეორედ შეკრიბა ლაშქარი. ზმ წელს, დრდის თოვლის გამო, მტკვარი ძლიერ მოვარდა, წყალს ნაპირნი ველარ იტევდნენო. ამის იმედით თურქმანნი უღარდელად დაბინადრდნენ ქ. ბარდასთან, რომელიც განჯას ქვემოდ იდვა, მტკვრის მარჯვნივ. ლაშქარი განჯის გზით არ წავიდა. სჩანს, მეფეს ჩვეულებისამებრ მტერზე დასხმა ესურვებოდა და საჭირო იყო სხვა მხრით მისვლა. იგი თავის ყიფიასებით ხუნანის ახლო აღიდებულ მტკვარში გატურდა¹⁶⁾ და მეორე ნაპირას გავიდა, მტერი არ მოელოდა დასხმას და საშინლად დამარცხდა. დავით აღმაშენებელს მრავალი ფლავი დარჩა. ორის დღის შემდეგ ძლივეა-მოსილი მეფე ქართლში დაბრუნდა.

ბარდის ბრძოლამ დიდი გავლენა იქონია თურქებზე. ჯერ ერთი, რომ იმათ დასტოვეს ქვემო-ქართლის სამზღვარი და სპარსეთისკენ გადახვეწნენ; მეორე, — სრულს სასოწარკვეთილებას და შიშს მიეცნენ. ცხადი იყო, რომ მოკლე დროს იმათი ბატონობა უნდა მოსპობილიყო. სწორედ ასეც მოხდა და ეს ეგრედ წოდებულ დიდ-გორის ბრძოლის შემდეგი იყო:

დიდ-გორის ბრძოლას ერთი პირველთაგანი ადგილი უჭირავს საქართველოს სამხედრო ისტორიაში. თავის დროზე ამ ბრძოლამ აზიის ყურადღება მიიბურო და მისი ამბავი თვით ევროპაშიც კი გაისმა. უცხოელნი მესტორჩენი აღტაცებით მოგვითხრობენ დიდ-გორის საოცარს ლაშქრობას, ამას თვისი საბუ-

¹⁶⁾ ...«ალონს მტკვარსა გაუტურდა», ქ. ცბა, 249. უნდა იყოს ხუნანსო, H. de la G. I. 265 n. 3. Chron. arm. 59. აქ შეცდომით ხუნანისა და ბარდას ბრძოლა ერთად არის მოხსენებული.

თი აქვს. იქ, დიდ გორის ხეობაში, საქართველოს მეფე გაემკლავა მაჰმადიანობის საუკეთესო სარდალთა, მრავლის, ხელოვნურად დარაზმულს ჯარს და სრულიად დაამარცხა შეერთებული ძალა სპარსეთის სულტანისა და მისი ამირებისა. მართალია, მაჰმადიანთა მწერალნი ღირსეულს ფასს არა სდებენ მეფის საკვირველს გამარჯვებას და თითქო კიდევ ამცირებენ დიდ-გორის ბრძოლის მნიშვნელობას, მაგრამ ამის მიზეზი აღვილად გასაგებია და პირუთვნელი ქეშმარიტება სულ სხვაფრივ ჰმოწმობს. უცილობლად არ შეიძლება ითქვას, თუ რადროს მოხდა ეს შესანიშნავი ბრძოლა, თუმცა სინამდვილეზე უფრო ახლო იქნება, უკეთუ ამ დროდ 1122 წ. მივიღებთ¹⁷⁾ არ გიცით ბეჯითად თვიწ ის კერძო გარემოებაც, რომელიც ბრძოლის საბაზი შეიქნა. რასაკვირველია, საზოგადო მიზეზი საქართველოს და სპარსეთის ურთი-ერთი მტრობა და დავით აღმაშენებლის სამხედრო ძლიერ-მოსილობა იყო. საქართველოს მეფე მეტად საშიშრ შეიქნა მაჰმადიანობისათვის; სპარსეთი ამას კარგად ჰგრძნობდა. ხოლო ჩვენი მატიანე ზოგადად მოგვეთხრობს, რომ „ჭირთაგან“ შევიწროებულნი განჯელ-ტფილელ-დმანელნი ვაჭარნი წაყიდნენ და სულტანი აღმაშენებელს საქართველოზეო¹⁸⁾ ერთ უცხოელ მებისტორიეს თქმით, სახელდობრ აი თურმე რამ გამოიწვია დიდ-გორის ბრძოლა. საქართველოს სამზღვრად, ყმიჰაძინის მხარეს, მდებარებდა საამირო თბაკი, რომლის გამგებელი, ამირიი კახი მეფედ დავითის შორჩილების ქვეშ იმყოფებოდა. 1121 წ. კახი უმიზეზოდ ოცდაათი ათასი ჯარით შემოესია თრიალეთის საერისთავოს, აიკლო და ტყვენი წაძყვანაო მეფემ სამაგიერო გადაუხადა და დიდი ვაება შიაცუნა მოლალატე ამირსა, — ბერი ხალხი გასუწყვიტა, მრავალი დაბტყვევა და დიდნი ალაფი წამოიღო. თურქებს ეწყინათ. ჩაიცივეს ძაძო ჩვეულებისამებრ თავზე მტკერი დაიყარეს და გასწიეს საჩივლელად. ზოგნი თავრიზს წავიდნენ

¹⁷⁾ H. de la G. I. 366 n. 1. Additions., 237—9.

¹⁸⁾ ქ. ცხა, გვ. 249.

სულტანთან და ზოგნი მცირე აზიაში, გავლენიან პირ ელ-
ლაზთან 19).

თავრიზის მბრძანებელი მელიქი, რომელიც თავისის ძმის
მაჰმუდის თანაშემწედ ითვლებოდა და შემდეგ მთელი სპარსე-
თის სულტანად დაჯდა, ძლიერ განრისხდა საქართველოს მე-
ფეხე. არა ნაკლებ აღელდა და გასწყობა ელლაზიც, რომელიც
უმისოდაც მტრულად უცქერდა დაჯიზ აღმაშენებელს და მსურ-
და იმის დამარცხებით ანტიოქია და იერუსალიმი ჯვაროსნე-
ბისთვის წაერთმია. ელლაზზე ზეგვიძღა გულ-დიდი ამირი
იყო, ამასთანავე დიდის და განთქმულის შთამამავლობას.
ვიდრე ჯვაროსანთა ლაშქრობა დაიწყებოდა, იმისი მამა აზ-
დუხი ფლობდა იერუსალიმს და მერე სამფლობელო თავის
შვილს დაუტოვა. შემდეგ, როცა ჯვაროსნებმა აიღეს წმინდა
ქალაქი, ელლაზმა საკუთარი საამირო ღაარსა და დიდად განი-
თქვა მცირე აზიაში 20). ეს ამირი გაწვირთნილი იყო ლაშქ-
რობაში და თავის დროს საუკეთესო სარდლად ითვლებოდა.
როცა ჯვაროსანნი ალყით ანტიოქიას შემოერტყნენ, ელლაზი
გამოჩენილ მოსულის ამირ კერბოლასთან ერთად სამი კვირა
დღე და ღამე მამაცურად ებრძოდა ევროპელებს და თუმცა
ბრძოლა ქრისტიანების სასარგებლოდ გათავდა, მაგრამ ევრო-
პის რაინდნი მაინც განცვიფრებით შეჰყურებდნენ მტრის მხნეობ-
ას და გულადობას 21). მართალია, ელლაზმა და იმის თანა-
შემწე სარდლებმა ჯვაროსნებს ვერ წაართვეს ანტიოქია, მაგ-
რამ შემდეგ ელლაზმა ზაშინლად დაამარცხა ანტიოქიის მთავარ-
ი როყე და ბევრი ჯვაროსანი რაინდი გამოასალმა წუთო-
სოფელს, თვით იერუსალიმის კოროლი ბოდუენ მეორე ვერ გა-
დურჩა იმის ძლიერ მოსიოობას რიქნება, ელლაზის მეცადინეობით,
სამეფო ხელიდანაც გამოსცლოდა, მაგრამ ამირს შვილი აეშალა
და გამარჯვებული სარდალი თავის სამფლობელოში გაეშუ-

19) Additions... 228 n. 1—5. იმ დროს ელლაზი ქულების (Алени) ამირი
იყო. H. de la G. I. 365 n. 8.

20) Шоссеръ, 653—4. Веберъ, 452—3.

21) Веберъ, 521—3.

რა 22). ჯვაროსნებთან ლაშქრობამ გამოსცა და განათარსა სამხედრო ნიჭით შემკული სარდალი, თუმცა იმავე ბრძოლამ დიდი მძულვარება დაუნერგა გულში ქრისტიანობისადმი. ამიტომ, როცა „ჭირთაგან“ შევიწროებულ მაჰმადიანთა მდგომარეობა შეიტყო, დიდს საომარ მზადებას შეუდგა და შეკრიბა ასორმოც და ათი ათასი ჯარი ელლაზმა ამოდენი ჯარიც არ იკმარა და საშველად მოიწვია თავისი სიმამრი, ჰილლახის ამირი დურბეზი, სადაყას შვილი 23).

დურბეზი თავის სიძეზე ნაკლებ სარდლად იარსებებდა და დიდი სამხედრო გამოცდილება ჰქონდა. ამასთანავე დიად გავლენიანი ამირი იყო მთელ მაჰმადიანობაში და ხელდაეჭურა უზარ-მაზარი ადგილი ეფიოპიიდან ინდოეთამდე. ერთხელ თვით ხალიფის სატახტო ქალაქი ბაღდადიც კი დაიჭირა და რამდენჯერმე შეებრძოლა სპარსეთის გამოჩენილს სულტანს სანჯარსა. ისტორიკოსნი დურბეზს ჰხადიან ნიჭიერ ამირად, პოეტად, ცბიერად და ამასთანავე მიაჩნიათ თავისუფალ აზრის კაცად, რომელიც ჰგმობდა მაჰმადსაო 24). თავისუფალი აზროვნება დურბეზს არ უშლიდა ფანატიკოსებს მიმხრობოდა, და ათი ათასი კარგად შეიარაღებული ჯარი შეჰყარა საქართველოზე გასალაშქრებლად. თავრიზის ანუ განძაკის მფლობელმა მელიქ თოგრილმა კიდევ ორმოცი ათასი მეომარი გამოიყვანა. ამ სამს სარდალს მეოთხეც მიემატა — ყარაბაღის და ნახჩევანის ბატონი კონდოლი 25), და ამოდენი უსჯულოება აღსდგა პაწია საქართველოზე, რომელსაც მსხნელად და მეოხად გენიოსი სპასპეტი ჰყავდა. მაჰმადიანთა მწერალნი ამბობენ, ჩვენი ჯარი ოც და ათ ათასს კაცს არ აღემატებოდა 26), მაგრამ ეს მართალი არ არის, იმათი ლაშქარი ორას ათას მეომარზე მეტიც იქნებოდა, რად-

23) ib. 538—9.

24) Additions... 228 n. 6. ჩვენი შატინე ამბობს, თითონ სულტანმა მოიწვია დურბეზი, გვ. 249.

25) Бебегъ, 538. Additions... 228—9.

26) Additions... 239. ქ. ცბა, გვ. 249.

27) Additions... 237—8.

განაც მთელ მცირე აზიის ძალამ ერთად მოიყარა თავი საქართველოს ასაოხრებლად და გასანადგურებლად 27).

სპარსეთის სულტანმა მხედართმძღვანობა ანუ ლაშქრის უფროსობა უბოძა ელლაზს, „კაცსა მრავალ-ლონესა“, „ყოველსა მხედრობად შემძლებელსა“. ელლაზი ჯერ თავრიზს მივიდა და მერე იქიდან საქართველოსკენ დაიძრა. ვინ უწყის, რაოდენი სანეტარო იმედი და წადილი ებადებოდა გულში ამ ბედისაგან გალაღებულს სარდალსა!.. ამბობენ, ვითომ დიდ-გორის ომიანობის წინად დავით აღმაშენებელმა მცირე აზიაზე გაილაშქრა 28) და ევროპელ ჯვაროსნებს მხედრობა მიაშველარა 29). რასაკვირველია, ამის შემდეგ ჯვაროსანთა და ქრისტიანთა დაუძინებელ მტრის რისხვას საზღვარი არ უნდა ჰქონოდა და ეს მით უფრო, რომ ელლაზს დავით აღმაშენებელი თავის პირად მეტოქედ მიაჩნდა. ჩვენს მეფეს შედარებით ცოტა ჯარი ჰყავდა. საბრძოლველად გამოიყვანა ორმოცი ათასი ქართველი, თხუთმეტი ათასი ყივჩაყი, ხუთასი ოსი და ასი ფრანგი, სულ ორმოც და თხუთმეტი ათასი და ექვსასი მეომარი, ე. ი. ოთხჯერ ნაკლები, ვიდრე მტერმა 30). მაგრამ ამ მცირედს ჯარს დავით აღმაშენებელმა ძლევის სული ჰშთაბერა, რადგანაც „წყნარად, უშუოთველად და გამოცდილობით და ყოვლად ბრძნად განაგო“... „უშიშმან და ყოვლად უძრავმან გულითა“ პირველადვე შეიგნო ელლაზის დიდი შეცდომა. ეს შეცდომა იმაში მდგომარეობდა, რომ ელლაზი მთიან ადგილას დაბანაკდა და თავისი ლაშქარი ვრცელს მანძილზე გააბნია, ასე რომ რაზმთა და წყობათა შორის კავშირი და ერთობა არ არსებობდა. თავისი ჯარი სამ ნაწილად გაჰყო და ბანაკად დაუნიშნა თრიალეთი,

27) ib. 229 n. 4. თუმცა გოთიეს გაუზვიადებია ლაშქრის სიმრავლე. მათე ედესელის სიტყვით, მთლად მაჰმადიანთ ჯარი ორას ათასს კაცს შეადგენდა, ib. 228—9.

28) ib. 239.

29) П. Юселиани, Ист. груз. церкви, 1843 г. стр. 72—3.

30) Additions... 229. ასე ანგარიშობს მათე ედესელი, ხოლო გოთიეს თქმით, ქართველებს ჰყავდათ 80 ათასი ჯარი, მტერს — 600 ათასი, ib. n. 4. მაგრამ ეს გაზვიადებული რიცხვია.

დიდ-გორი და მანგლისი 31). წადგანაც მტერი ზატხულს მოვიდა საქართველოში, აღბად ელლაზმაც იმიტომ ამჯობინა გორი ადგილები, მაგრამ საუბედურო ის იყო, რომ იმ ადგილებში, სადაც ღრე და ოღრო-ჩოღრო პატარა ხეობა მრავალია, დიდი ჯარი ფრთას ვერ გაშლიდა, ერთი რაზმი მეორეს შველას ვერ გაუწევდა. სწორედ ასეც დაემართა მტრის დიდს ლაშქარსა. დავით მეფემ დიად კარგად იცოდა ელლაზის შეცდომა. იმან პირველად ელლაზის ლაშქრის მარჯვენა ფრთა დაამარცხა თრიალეთზე, მერე მარცხენა და დასასრულ მიმართა შუაგულ ლაშქარს, რომელსაც დიდ-გორის მთის კალთებზე ეჭირა. თვით ადგილი დიდ-გორი, სადაც ეს შესანიშნავი ბრძოლა მოხდა, წარმოადგენდა ხეობას, რომელსაც მარჯვენე და მარცხენე ზღუდავდა ტყით დაბურული მთა. მეფემ სანგლებით შეჰკრა ხეობის გასავალი გზები და ამითი მოუსპიო თავის ჯარს საშუალება უკან დაბრუნებისა. მერე მოწინავე რაზმები წასწია მტრის ბანაკის ახლო, ხეობის სათავისაკენ და ორასი მეომარი მიუსია წინ-მდგომარე ელლაზის რაზმსა 32). იმ ორასმა მეომარმა ასტეხა ბრძოლა, პირველად იგრინი ეკვეთნენ მტერსაო. მაჰმადიანნი იმათ აბრალევენ ელლაზის დამარცხებას. აბდულ ფარაჯ და ელ-აინის სიტყვით, ორასი ყივჩაყი პირდაპირ წამოვიდა მოწინავე რაზმისაკენ და მაჰმადიანთა ღონის-ძიება არ მიიღეს, რადგანაც მეფის მოლაღატენი ეგონათ, მაგრამ ყივჩაყნი რაზმის შუა გულში ჩაერივნენ, ისრის სროლით გაჰჟანტეს რაზმი და უკუ აქციესო. უკან მდგომარე რაზმმა იფიქრა, — წინა რაზმი გამოიქცაო, და თითონაც გაიქცაო. ამის გამო ერთი რაზმი მეორეს დაეჯახა, მთელი ლაშქარი აირივ-დაირივა და საქმე ამით წახდაო 33). საქმე ისაა, რომ პირველსავე შეტაკებაზე ელლაზის ჯარი შედრკა, წესი და რიგი დაჰკარგა და თავ-

31) Баратовъ IV, 18. დიდ-გორის მთა საბარათიანოშია. ამ მთიდან გამოდის მდ. ალაგეთი. დიდ-გორის ქვემოლ-სივეს მანგლისი ვაზ. გეოგრაფია, 170.

32) Additions... 229 n. 4. ვლთიეს სიტყვით, ეს ორასი მხედარი ფრანგნი იყვნენ, მაჰმადიანთა მესტორიენი, კი იმათ ყივჩაყებად ჰხადიან.

33) ib. 237, 239.

ზარი დაეცა. გულადად მიტანილს იერიშს მაჰმადიანნი ვერ გა-
 უმაგრდნენ და გაიქცნენ. შეიქნა საშინელი სვრა და ქლექა, —
 „აღივსნეს ველნი, მთანი და დელენი მძორებითა“. ორმოცი
 ათასი მაჰმადიანი იმსხვერპლა დიდ-გორის ბრძოლამ და ოც და
 ათი ათასი ტყვე დარჩა ძლივე-მოსილ მეფესა ³⁴). რვა დღე
 სდევნიდნენ ქართველები ელლაზის უკუ-ქცეულს ჯარსა. თვით
 ელლაზი თავში დაიკოდა და ძლივს გადარჩა მოკვლას. მაგრამ
 შინც მალე მოკვდა: ფლავი და ნესვი ჭარბად ჭამა და გადა-
 ჰყვა კუქსაო ³⁵). მაგრამ ამ სათაკილო სიკვდილს სამარცხვინო
 დამარცხება აღემატებოდა. დიდის ლაშქრის პატრონმა და გულ-
 დიდმა სარდალმა მხოლოდ ათასი მეომარი გაიყოლა, ურიცხვი
 და ძვირფასი ალაფი დასტოვა და ხელ-ცარიელი დაბრუნდა სა-
 ხლში ³⁶).

ტფილისი ჯერ ისევ მაჰმადიანთ ეჭირათ. საქართველოს
 დედა-ქალაქი თავის მიდამოებით ცალკე საამიროს შეადგენდა.
 ამირობა ბენი-ჯაფარის გვარეულობას ეპყრა და იგი გვარი ორ-
 ასის წლის განმავლობაში ითვლებოდა ტფილისის გამგებელად.
 ბოლო დროს ბენი-ჯაფარის შთამომავლობა იქამდინ დასუსტდა
 და დაწვრილმანდა, რომ ამირის ღირსება და უფლება მცირე-
 წლოვანებს ებარათ და თვითეული მათგანი მხოლოდ ერთი
 თვის განმავლობაში განაგებდა ამირის თანამდებობას ³⁷). ტფი-
 ლისში უწყსოება და აღრევა არსებობდა. დიდ-გორის ბრძოლის
 შემდეგ ბენი-ჯაფარიანთ იგრძნეს, რომ იმათ ბატონობის და-
 სასრული მოახლოვდა და შემწეობა მოსთხოვეს თურქმანთა
 ზოგიერთ მთავრებსა. ეხლა კი ტფილისმა მიიპყრო ქრისტიანო-
 ბის და მაჰმადიანობის ყურადღება. მეფემ თავის-ჯარდთ ალყა
 შემოავლო მაგარს და ძნელად შეუვალოს ციხესა და, როგორც
 ელ-სეკები, ჰმოწმობს, ორი წელიწადი გარშემო ერტყა ქალა-

³⁴) *ibid.* 229. მაჰმადიანთა მფისტორიენს კა ამბობენ, ქართველებმა მარტო
 ოთხი ათასი მოკლეს და აზღენივე ტყვედ წაიწყვანესო, *ibid.* 237—9.

³⁵) *Beber*, 538—9.

³⁶) *Additions...* 229. ქ. ცბა, 250.

³⁷) *ibid.* 240—42.

ქსა³⁸). ტფილისის გარშემო ბრძოლა არა სცხრებოდა და, როცა ციხის კედლებში შემოზღუდული მტერი შესწუხდა, დამორჩილება განუცხადა მეფეს, მაგრამ თხოვნა არ შეუსრულდა, — მეფემ ინება იარაღით აღება თავის სატახტო ქალაქისა³⁹). აილო კიდეც ჯარმა გაჟლიტა ქართველნი მცხოვრებელნი, რომელთაც სჯული ჰგმეს და მაჰმადიანობა მიიღეს, დასწვა იმათი მიზგითი და ბევრი დაატყვევებოდა შისა და კრძალვის დასანერგად, ხუთასი ურწმუნო ჩამოჰკიდეს სარჩობელაზედ⁴⁰).

ძღვეით წაქეზებულმა ქართველმა ჯარმა დაუწყაო რბევა სულტანის სამფლობელოს და დიდი გაჭირვება მიაყენა იმის ქვეშევრდომთა. მეფე ლაშქრიდა სომხეთისა და დარუბანდისკენ მდებარე ადგილებს. შევიწროებულმა თათრობამ საშველად ჯერ ხალციხს მიმართა ბაღდადში და მერე სულტანს მაჰმუდს. ეს უკანასკნელი განრჩხნდა და ჯარით მოვიდა ადერბეიჯანს, საიდანაც თავრიზის (განძაგის) გამგებელი მელიქი სამოცი ათასის კაცით გამოგზავნა საქართველოს ასაოხრებლად. მელიქმა ხიდი გააკეოებინა მტკვარზე და შირვანის მხრით ჰსურდა შემოსეოდა საქართველოს, მაგრამ დავით აღმაშენებელმა წადილი მოუსპო. მეფის მოწინავე რაზმა ხიდი დაანგრია და ხიდის მცველი რაზმიც შემუსრა. მელიქი თავრიზში გაეშურა და იმედგაცრუებული მივიდა სულტან მაჰმუდთან⁴¹). მეფე კი შირვანში შევიდა. იქაურს მცხოვრებლებს ვაება დაადგათ ქართველ ჯარისაგან, რადგანაც შირვანი მომხრე იყო სულტანისა და იმის განზრახვას ესარჩლებოდა. დარუბანდელებმა ველარ გაუძღეს გაჭირვებას და დესპანები გაუგზავნეს სულტან მაჰმუდს, რომელსაც შემწეობას სთხოვდნენ. მაშინ თითონ სულტანი დაიძრა თავისის ლაშქრით და მოვიდა შირვანში, სადაც მეფე იმყო-

³⁸) *ibid.* 238. ჩვენი მატინე ამბობს, მეფემ «პირველსავე ომსა» ტფილისი 1122 წ. აიღო, ქ. ცბა, 250. ზოგნი სხვა დროს უჩვენებენ: 1120—23 წწ. *H. de la G. I.* 367 n. 3. ეს წელთა განსხვავება ამტკიცებს, რომ მეფემ უმაღლვე ვერ აიღო ტფილისი.

³⁹) *Additions...* 242.

⁴⁰) Варданъ Великій, стр. 146.

⁴¹) *Additions* 230, 239, 242.

ფებოდა. როცა ორი მოწინააღმდეგე ჯარი ერთმანეთს შეხვდა და ერთმა მეორეს თვალი გადაავლო, მტერი შიშმა შეიპყრა და ვეზირმა სულტანს ურჩია კიდევ უკან დაბრუნება, მაგრამ შირვანელებმა არა ჰქნეს, — ჩვენ უთქვენოდ ქართველებს ვერ შევებმითო. სულტანმა შებმა ვერ გაბელა, ველად დაბანაკებული ჯარი აპყარა და ქ. შამახიაში გამაგრდა, მეფემ ალყა შემოარტყა აქ ციხეს და ისრე მქიდროდ შემოზღუდა, რომ თავმომწონე სულტანი სიმდაბლით ემუდარებოდა „გზასა სამტოლოვაროსა“. სულტანს საოტი აღარა ჰქონდა. შიმშილმა და წყურვილმა შეაწუხა. იმის ჯარი გაჭირვებულ მღვდმარეობაში იმყოფებოდა და სასოწარკვეთილებას მიეცა. რანის ათბავს აღსუნლუოს ეწადა სულტანის ხსნა და საშველად წამოვიდა, მაგრამ ვერას გახდა: ქართველებმა დაამარცხეს, ოთხი ათასი კაცი დაუხარაღეს და კინალამ თითონაც არ მოჰკლეს ⁴²). სულტანი ჯარით დატყვევებას ვერ გადარჩებოდა, მაგრამ იმის საბედოდ ერთი სამწუხარო ამბავი მოხდა მეფის ბანაკში: მაჰმადიანი მწერალნი ამტკიცებენ, ქართველებსა და ყიფაყებს რაღაზედაც უსიამოვნება და ჩხუბი მოუხდათ, ჩხუბი ომად გადაიქცა და ამის გამო სულტანი ღამით გაიპარა შამახიიდან და თავს უშველაო ⁴³). თუ არ ასეთი შემთხვევა, სულტანი ხელიდან ვერ წაუვიდოდა მეფეს, რომელსაც შამახიიდან გასავალი გზები დაქერილი ჰქონდა და სულტანი, ზითქო ფრინველი გალიაშიო, ისე დამწყვდეული ჰყავდა. მაჰმუდის გაპარვის შემდეგ ღვით აღმაშენებელი საქართველოში დაბრუნდა. საქირო იყო დარღვეულ სამხედრო წესისა და რიგის აღდგენა, დამნაშავეთა განკითხვა და განსჯა. მაგრამ ერთის თვის გასულს მეფე ჯარით ისევ შირვანში წავიდა, აიღო სატახტო ქალაქი გულისტანი, მკვიდრნი დაიმორჩილა და ხარჯი დაადო ⁴⁴).

შირვანზე გალაშქრება მეფეს მოუხდა 1123 წ. ივნისს, „სიცხეთა მათ საშინელთა“ და შემდეგ დაბრუნებისა დასასვე-

⁴²) *ibid.* 238—9. ქ. ცბა, 251. *Chron. arm.* 59.

⁴³) *Additions...* 238—40, 243.

⁴⁴) *Chr. arm.* 59. ქ. ცბა, 251. ბროსე, *შეცდომის გამო, აქ ამბავს სხვა-ფრივ სთარგმნის, H. de la G. I. 368.*

ნებლად და ეგრედვე სამეფო-საქმეების მოსაწყობლად გეგუოს წავიდა. მეორე წელს, მარტის თვეს, ისევ ქართლში მოვიდა. დმანისის ასაღებად. დმანისი, დბანასი (სიტყვისაგან „დაბა“, გარეშემო ბევრი დაბა და სოფელი ერტყა) მდებარებდა მდ. მაშავერზე, ტფილისიდან დასავლეთით, სომხითში და მაგარ ციხედ ითვლებოდა. დაბის ნანგრევები ეხლაც ამტკიცებენ წარსულს დიდებას. მაგარის ციხე-ქალაქისას, რომელიც მეცხრე საუკუნეში შემუსრა ქართლის ამაოხრებელმა ბულამ⁴⁵⁾ და რომელსაც, განახლების შემდეგ, ძველი მნიშვნელობა არ მოაკლდა. ქართლში მოსვლის უმაღლეს მეფემ აილო დმანისი⁴⁶⁾ და მერე, ერთ თვეს უკან, კასპიის ზღვისკენ წაემართა დარუბანდის და მის გარეშე ადგილების დასაპყრობლად. როგორც სჩანს, გალაშქრების მიზეზი ის იყო, რომ სპარსეთის სულტანი ოცი ათასის ჯარით შირვანს მოეშველა და კსურდა დავით აღმაშენებლის ფავლენა და ბატონობა მოესპო ამ სამაჰმადიანო სამფლობელოში⁴⁷⁾. მეფემ დაამარცხა სულტანის ჯარი, მერე დარუბანდის მფლობელს დაესხა ქ. შაბურანში, სძლია და თავისი მახვილი მიმართა დაღესტანსა⁴⁸⁾. ამბობენ, იმ დროს დაღესტნის მთების ძირად და თვით მთებში, დარუბანდის ახლო, სცხოვრობდნენ ქალდეველნი, რომელნიც ქართულად ლაპარაკობდნენ⁴⁹⁾. იმავე მხარეში ბინადრობდნენ ქურთნი, გადმოსახლებულნი აბაშიდან მეფე ვახტანგ გორგასლანის დროს⁵⁰⁾. დავით აღმაშენებელმა დაიპყრა ყველა ეს ხალხი და ეგრედვე ლეკნი და კასპიის ზღვის ნაპირად მყოფნი ყვებაცნი და შემდეგ დაიმორჩილა დაღესტანი და კავკასიის მთანი⁵¹⁾. ეს ძლიერ-მო-

⁴⁵⁾ П. Тоселиани, „Города... въ Грузин“, 46. ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 150—4.

⁴⁶⁾ ვარდანის სიტყვით, ხუნანი და დმანისი დავითის შვილმა მეფე დიმიტრიმ აილო, 147. Additions... 223.

⁴⁷⁾ ibid. 230 n. 7.

⁴⁸⁾ შაბურანი, შაბრანი დაღესტნის ქალაქი იყო. ამბობენ, ვითომ ამ დროს ეკუთვნის დარუბანდის რკინის კარების მოტანა გელათში, მაგრამ ეს ნამდვილი არ არის, Н. de la G. I. 368 n. 3.

⁴⁹⁾ Варданъ В. 126 пр. 491—3.

⁵⁰⁾ Н. de la G. I. 190 n. 1.

⁵¹⁾ Additions... 232.

სილი ლაშქრობა მოხდა აპრილში, ხოლო მაისის დამდეგს მეფემ თავისის ჯარით დაღესტანიდან სომხეთისაკენ გასწია, იქ ბევრი ციხე-ქალაქი და ადგილი დაიჭრა და საქართველოს შემოუერთა ⁵²). სომხეთში ლაშქრობას მეფე მოუწდა ერთს თვეს და იენისს სომხეთიდან საქართველოს სამზღვრებს მიმართა, მოელო ნაპირი ადგილები ტრაპეზუნამდე და, სადაც კი შემთხვევა მიეცა, სძლია და განაზნა თათრები, მრავალი მათგანი დაატყვევა. ალაფითა და ტყვეებით დატვირთული ქართველი ჯარი მოვიდა ოღთისს, რომელიც დასწვა და იქიდან დაბრუნდა თრიალეთს, სადაც მეფემ თავისი ლაშქარი დაითხოვა დასასვენებლად...

მაგრამ ლაშქარს დიდხანს არ დაუსვენია, მეფეს მალე სხვა საქმე გაუჩნდა, — ქ. ანის აღება. სომხეთის ბაგრატიონთა სატახტო ქალაქი ანი თავისის სიმდიდრით, სიმშენიერით და სიდიდით შესანიშნავი იყო მთელ მცირე აზიაში, მაგრამ 1064 წ. ალპარსლანმა ააოხრა და საშინელი ზარალი მიაყენა. დაწიოკებულნი მცხოვრებელნი ყირიმში და პოლშაში გაიფანტნენ. თათრების მთავარმა ფადლონმა სულტანს სთხოვა, ქალაქი მე დამითმეო და ანი თავის შვილი-შვილს მან უჩეს გადასცა. მანუჩე კეთილ-გონიერი გამგებელი იყო, ქრისტიანებს სწყალობდა და ქალაქსაც ძველი დიდება დაეტყო ⁵³). დავით აღმაშენებლის დროს მანუჩეს ანუ მანუჩარის შვილი აბულ-სევარი განაგებდა ანსა და თავისის ხასიათით და ქცევით დიდად აწუხებდა მცხოვრებლებს. იმას ჰსურდა ანი მიეყიდნა ყარსის ამირისათვის. ქალაქი და კაცურს ღირსებას მოკლებული აბულ-სევარი შეურაცხებდას აყენებდა ქრისტიანობას და ეს მცხოვრებლებს სწყინდათ. იმათ ქრისტიან მეფეს მიმართეს ⁵⁴) და, როცა დავით ზაფხულობით ბოჯანოს იმყოფებოდა, მწიგნობარნი მოვიდნენ და სთხოვეს, — ანის ქალაქი თქვენთვის გვიბოძებიაო. მაშინვე მე-

⁵²) ქ. ცბა, 251 Chr. arm. 59. Варданъ В. 147 и пр. 291—7.

⁵³) Грузія и Армения, II, 267—69. ანის პირველი საკრებულო ტაძარს აშენებულა დავით აღმაშენებლის ბებისაგან, რომელიც შეუდღე იყო მეფე გიკისაო.

⁵⁴) Варданъ В. 146, пр. 589—90. Adiditions... 232.

ფემ ბძანება გასცა და სამ ღღეზე სამოცი ათასი შეკაზმული ცხენოსანი ჯარი შეიკრიბა. მეფე გაეშურა ანისკენ და „უჭირველად“ აიღო ქალაქი და მისი ციხენი. დაატყვევა აბულ-სევარი ცოლ-შვილით და აფხაზეთში გაგზავნა, ხოლო ანის დასაცველად მესხეთის აზნაურნი დააყენა⁵⁵). ანში იმ დროს დატული იყო საქართველოს ძვირფასი და წმინდა განძი—ჩვენის განმანათლებელის ნინოს ჯვარი, რომლის სადიდებლად სომხებმა საკუთარი ღღესასწაული დაადგინეს⁵⁶). ამბობენ, მეფემ ეს განძი თან წამოიღო⁵⁷). ანში ყოფნის დროს მეფემ ნება მისცა სომხების და ქართველების სასულიერო წოდებას ერთად შეკრებისა და კრებას ჰსურდა სარწმუნოებრივი კავშირი დაემყარებინა, მაგრამ ეს საქმე ვერ მოხერხდა. ყოველ შემთხვევაში, დავით აღმაშენებელი სათნოებით მოეპყრა სომხებს და ბევრი მათგანი გადმოასახლა საქართველოში, მიანიჭა ყოველგვარი უფლება და გაათანასწორა ქართველებთან. სამწუხაროდ, ამ ორის მეზობელს ერის ძმობა და ერთობა შემდეგ სხვაფრივ დატრიალდა და დიდებულს მეფეს იქნება საბუთიანად სწამებდნენ პოლიტიკურს შეცდომას⁵⁸).

როცა მეფემ გაათავა სომხეთის საქმე, თავისი ჯარით შირვანში წავიდა. აიღო ქალაქი შამახია და სხვა ციხეები და მალე მთლად შირვანი იარაღით დაიჭირა, მოსპო შირვანშას უფლება და გამგებლად დააყენა სეიმონ ჭყონდიდელი, სახელოვანი დარწული გიორგი ჭყონდიდლისა, „კაცი ყოველითურთ სრული და ბრძენი“⁵⁹). ხოლო შირვანის დასაცველად დასტოვა მეციხოვნენი და დიდი წყალობა უბოძა ლეკებს და სხვა მთის ხალხს, რომ მორჩილებაში ყოფილიყვნენ. შირვანის და-

⁵⁵) ვარდანის თქმით, მეფემ ანის გამგეობა ჩააბარა აბულეთს და იმის შვილს ივანეს, ხოლო აბულ-სევარი და იმის რვა შვილი თან წაიყვანა, გვ. 146. ამბობენ, აბულ-სევარის შთამომავლობისანი არიან შარვაშიძენი, ვახუშტის ისტორია 1-3, სხოლო 2.

⁵⁶) Варіанъ В. 137—8 и пр. 537.

⁵⁷) П. Иоселиани, Жизнеописание Св. Гр. цер. 1850 г., стр. 44. Грузія и Армения, I, 51.

⁵⁸) Баратовъ, IV. 25.

⁵⁹) ამბობენ, ვითომ იქაურს ხალხს ეხლაც ასოვს ეს ბრძენი გამგებელი «ივერია», 1882 წ. № 4, 5, მღ. ჯანაშვილის «ისტორიული სურათები», გვ. 9.

პრობის შემდეგ მეფეს ერთი ბრძოლა კიდევ მოუხდა და დასრულდა კიდევ იმის სამხედრო მოღვაწეობა. სპარსეთის მხედართ-მთავარმა ამირიბრაჰიმმა დიდის ჯარით გამოილაშქრა საქართველოზე. იბრაჰიმს შემწეობას აძლევდნენ სომხეთის ამირი დაუთი და სხენი მრავალნი ამირნი. მეფე წინ მიეგება მტერს, სძლია, გააქცია და ხუთი დღე სდევნა. ველნი და მინდორნი მოიწყო მტრის სისხლით, აღიესო მქოვრით, რომელიც შორს მანძილზე ჰგუნდა სიმყრალის სუნსაო, ამბობს უცხოელი მეისტორიე⁶⁰). მეფეს „ეკულებოდა გაზაფხულ ქმნა დიდთა საქმეთა და ლაშქრობათა“, მაგრამ სიკვდილმა აღარ დააცალა. არც დიდად საქირო უნდა ყოფილიყო მეტი ლაშქრობა, რადგანაც უიმისოდაც სულტანი მეფის შიშისაგან ძრწოდა, „ეოცნებოდა მძინარესა შიში და მღვიძარესა სიკვდილი“...

V

სამწუხარო სანახავს წარმოადგენდა საქართველოს შინაური მდგომარეობა, როცა დავით აღმაშენებელი გამეფდა. თურქთა ბატონობამ შეარყია სახელმწიფო ცხოვრება, მოსპო წესი და რიგი, ზნეობრივად შელახა მთლად საზოგადოება. რასაკვირველია, იმ შავსა და ბნელ დროსაც აქა-იქ ბრწყინავდა თითო-ოროლა ზნეობით წმინდა და შეუმწიკვლევი მოღვაწე, მაგრამ გახრწნილება და უწესოება მაინც საერთო სენს შეადგენდა. მთავარნი ურჩობასა და ორგულობას მისდევდნენ, „უფროსნი საეპისკოპოსონი“ დასაკუთრებული ჰქონდათ „უღირსთა და უწესთა“ და ამ უკანასკნელთ ემორჩილებოდნენ „მათნივე მსგავსნი ხუცესნი და ქორეპისკოპოსნი“. რადგანაც სასულიერო მთავრობამ თავისი საღმრთო მოვალეობა დაივიწყა და უკეთურებას შეუდგა, უეჭველია, რომ მღვდელობაც ზნეობრივად დაეცემოდა. ნამდვილად ეგრედაც მოხდა,—მატიანის სიტყვით, „მღვდელთაგან გამოვიდოდა ყოველი უსჯულოება და ცოდვა“... საყურადღებოა, რომ სომხეთის სასულიერო წოდებაც მსგავს მდგომარეობაში იმყოფებოდა. იქაც ეპისკოპოსთა და

⁶⁰) Additions... 231.

მღვდელია ბიწიერება და უმეცრება საზოგადო მოვლენა იყო. საეკლესიო მოხელეობის სყიდვა, სამსახურის ანდერძით გადაცემა, ანგარება და სხვა ამ გვარი ბოროტება ჩვეულებად გადაიქცა¹⁾. კათალიკოზს პატივი და დიდება აეყარა. ერთის საკათალიკოზოს მაგიერად, რამდენიმე კათედრა დაარსდა. შეიქნა უკადრისი ცილობა და ქიშპობა სხვა-და-სხვა კათალიკოზთა შორის.

დავით აღმაშენებელმა პირველადვე სასტიკი ყურადღება მიაქცია სასულიერო წოდების „წყლულებათა კურნებას“. და რომ მეფის ცდილობამ ამაოდ არ ჩაიარა, ამას შესანიშნავი სომეხი მწერალი ნერსეს ლამბრონელი ჰმოწმობს²⁾. როცა მეფემ შინაური მტრობა და ურჩობა დაამხო, დიდი „კრება“ მოახდინა. ყველა საუკეთესო და ქვეყნისათვის გულ-შემატკივარი და მზრუნველი დაესწრო იმ „კრებაზე“, რომელმაც „მრავალ ღღე გამოწვლილითა და ფრიალითა შრომითა“ ეალად იღვა „ცდომილის განმართება“, უწყსოების ძიება და ჭეშმარიტის გზის გაკვლევა. კრების განჩინების ძალით უღირსნი და ბიწიერნი „კარდმოსთხიენეს საყდართაგან“, შეაჩვენეს და მათ მაგიერ გაამწესეს ღირსეულნი და ქვეყნის ერთგულნი. დასასრულ, „კრებამ“ დაადგინა ეგრედ წოდებული „ძეგლის წერა“—ეს დიდად შესანიშნავი სჯულ-მდებლობა*),—რომელმაც აღადგინა საზოგადოების ზნეობა და ცხოვრების წარმატებას კვალი განუკაფა. „კრებას“ და „სეგლის წერას“ აზრად არა ჰქონდა მარტო სასულიერო წოდების მდგომარეობა. შეიკრიბნენ და ძეგლი დაადგინეს მთლად საზოგადოების „წყლულე-

¹⁾ Варданъ В. стр. VII—XI.

²⁾ Грузія и Армения, II. 207, 215.

*) იხ. ჩემი მონოგრაფია „ჩვენი საეკლესიო სჯულ-მდებლობა—ძეგლის წერა“, ივერია, 1888 წ., სადაც ვრცლად განმარტებულია ამ სასჯულო ნაშთის მნიშვნელობა და გამოკვლეულია იმ დროინდელ საქართველოს ზნეობრივი მდგომარეობა. კრება მოხდა 1103 წ., რუის-ურბნისის შუა, მინდორზედ, იოანე კათალიკოზის თავმჯდომარეობით, თ. ყორდანის «ქრონიკები...» 1893 წ. გვ. 238 და შემდგენი. ავტორი ახლად აღმოჩენილ საბუთებით ამტკიცებს, რომ კრებაზედ დაესწრო დავით აღმაშენებლის შამაც, რომელმაც შეილთან ერთად იმეფა 1112 წლამდე.

ბათა კურნებად“ და თუ უმთავრესი ყურადღება მიაქციეს სასულიერო წოდებას, მიზეზი ის იყო, რომ ამ წოდებას უფრო ესაჭიროებოდა „კურნება“.

შემდეგ მივყავართ „ვანაგო ყოველი საქმე... სომხეთისა და ანისა“. არა სწერია, — თუ რას შეადგენდა და როგორ სწარმოებდა იგი გამგეობა, მაგრამ ცხადი კი არის, რომ მეფემ ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია სომხეთის საეკლესიო საქმეებს და სასულიერო წოდების მდგომარეობას. იქაც დროთა ვითარება თხოულობდა ზნეობრივს „კურნებას“. თუნდ ესეც არ ყოფილიყო, თვით სომხეთის სასულიერო წოდებამ გამოაცხადა ანის კრებაზე, გესურს სარწმუნოებრივი კავშირი დაარსდეს ჩვენსა და ქართველთა შორისო. ხოლო ასეთის საქმისათვის საჭირო იყო საეკლესიო და სასულიერო წეს-წყობილების გაუმჯობესობა, ცვლილება და ახალი რიგი.

უნდა შევნიშნათ, რომ ანის კრების წინადაც, მაგ. ჯერ ისევ მეშვიდე საუკუნეში, კათალიკოზ ეზღრას დროს, სომხებს ჰსურდათ მართლმადიდებლობა მიეღოთ და შემდეგაც ეს სურვილი იმათში არ აღმოფხვრილა, მაგრამ პოლიტიკურმა გარემოებამ და უფრო ბიზანტიის გულ-ქვაობამ შეუძლებელი ჰყო სარწმუნოებრივი ერთობა. სომხეთის დასავლეთი ნაწილი ბიზანტიას ეკუთვნოდა და მართლ-მადიდებელნი იმპერატორნი სათნოებით და ქრისტიანებრივის სიყვარულით არ ეპყრობოდნენ ქვემეგრდომს ხალხს, რადგანაც იგი ხალხი მწვალებლობას აღიარებდა. იმ დროს საბერძნეთში სუფევდა უკიდურესი ორთოდოქსალი მიმართულება, რომელსაც უნებურად იმპერატორნიც ემორჩილებოდნენ. როცა ბაგრატიდების დროს სომხეთი აღორძინდა და აყვავდა, ბიზანტიის შურს საზღვარი არა ჰქონდა. საქრისტიანო იმპერიის მძულვარებამ ისევ მალე დაამხო მრავალტანჯული სომხეთი. პირდაპირის მტრობის გარდა, ბერძენნი სხვა-და-სხვა ცილს და უკადრის ამბავს ავრცელებდნენ სომხების შესახებ, სახელს უტეხდნენ, პატივისცემას უსპობდნენ მეზობელ ხალხთა შორის⁸⁾. სხვათრეც იქცეოდა სა-

⁸⁾ *ibid.* 209, 213, 216—222 etc.

ქართველოს მეფე. დავით აღმაშენებლის მაღალ და ნათელ გონებას ვერ დაიმორჩილებდა ცალ-კერძო სარწმუნოებრივი მიმართულება, იმის სპეტაკს გულს ვერ მიეკარებოდა ფანატიკოსობა. წმეფემ კარგად იცოდა, — თუ რა მცირედი განსხვავებაა მართლ-მადიდებლობის და სომხურ სარწმუნოების შორის. მართლაც, არსებადი განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ სომხებმა უარჰყვეს ქალკიდონის კრების დადგინება და აღიარეს, — ქრისტეს ერთი პიროვნება და ორი ბუნება აქესო (единое лицо и два естества — божеское и человеческое), მართლ-მადიდებლობას კი სწამს — ქრისტეს პიროვნებაც ორი აქესო. სომხეთის და საქართველოს სარწმუნოებრივი განცალკევება, რომელიც მეექვსე საუკუნეში მოხდა, უმეტეს ნაწილად პოლიტიკურმა გარემოებამ გამოიწვია. საქართველოს ეკლესიის უფროს პატრონს, სახელოვანს მეცნიერს და მოღვაწეს კვირიონს ჰსურდა სრული თავისუფალი საეკლესიო გამკეობა მოეპოვა თავის სამწყსოსათვის და ამიტომ უარჰყო სომხეთის კათალიკოზის ბატონობა, განუდგა კათალიკოზს აბრაამსო. ამის ბრალი თვით სომხეთის კათალიკოზსაც ედება. აბრაამი გულ-ანჩხლი და უხასიათო კაცი იყო. ამასთანავე ამპარტავენება და თავმოყვარეობა დიდი ჰქონდა. რასაკვირველია, ასეთი მამათ-მთავარი უფრო გაამწვავებდა საქართველოს და სომხეთის დამოკიდებულებას. ეგრეც მოხდა. სომხებმა კრებაზედ კვირიონი შეაჩვენეს, მაგრამ ამით საქმეს ვერაფერი ეშველა⁴). საქართველომ მალე მოსპო კავშირი სომხეთთან...

მართო კრება და ძეგლის დადება ვერას იზავდა. სასულიერო წოდების ასაღორძინებლად საჭირო იყო გონიერული მართვა და ჯეროვანი წრთენა, ფხიზელი და განუწყვეტელი ხელ-მძღვანელობა, მუდმივი და განუშორებელი ზედა-მხედველობა, წესისა და რიგის დამყარება, განმტკიცება. დავით აღმაშენებელმაც სწორედ ასეთს ღონის-ძიებას მიმართა და თვით-მპყრობელს კვერთხს დაუმორჩილა მთლად სასულიერო და სა-

⁴) Варданъ В. 73—4, 86—8, 95—9 и пр. 247.

ეკლესიო გამგეობა, — „მონასტერნი და საეპისკოპოსოანი ეკლესიანი წესსა და რიგსა ლოცვისასა და ყოვლისა საეკლესიოსა განგებისასა დაწბასის კანით მიიღებდიან, ვითარცა კანონსა შეენიერსაო“⁵⁾. ხოლო დაწბასა შეადგენდა უმაღლეს სახელმწიფო საბჭოს და სამჯაეროს, რომლის თავმჯდომარე მეფე ბრძანდებოდა. დარბაზი არასოდეს გონების თვალს არ აშორებდა სასულიერო კაცთა მოქმედებას და საეკლესიო საქმეთა მსვლელობას. და თუ რა შორს სჭერეტდა იგი გონების თვალი, ამის დასამტკიცებლად ისიც საკმაოა, რომ თვით „ლოცვის წესი და რიგი დარბაზის კარათ მიიღებოდა“... ცხადია, მეფე ხორციელს უფლებას არ დასჯერდა და სულიერი ბატონობაც ხელთ დაიპყრა. ეს სულიერი ბატონობა იქამდე მიდიოდა, რომ დავით აღმაშენებელი თითონ სწერდა და ადგენდა მონასტრის წესდებას, თითონ საკუთრივ უჩვენებდა, თუ როგორ უნდა განაწილდეს მონასტრის შემოსავალი მონაზონთა და სხვა მსახურთა შორის⁶⁾. ერთის სიტყვით, მეფემ თავისი უზენაესი უფლება სცნო როგორც სახორციელო, ისე სასულიერო ხელმწიფობა და თავის სამეფოში დამყარა ბიზანტიის საპოლიტიკო მოძღვრება. დიად საყურადღებოა, თუ როგორ გაჩნდა და აღორძინდა ეს მოძღვრება, რომელსაც, დროთა და ქამთა ვითარების გამო, დიდი ზედ-მოქმედება ჰქონდა ჩვენის სამშობლოს საპოლიტიკო აზრთა მიმდინარეობაზე. ამ საპოლიტიკო სწავლის გაელენა ისე ძლიერი იყო, რომ მაჰმადიანთა ხანგრძლივმა ბატონობამაც კი ვერა დააკლო-რა და ბოლომდე საქართველო აღიარებდა, რომ მეფეს სასულიერო საქმეც ხელმწიფებისო...

როცა კერპთ-თაყვანისცემლობა დაითრგუნა და ქრისტიანობა შეიქმნა სახელმწიფო სარწმუნოებად, მაშინ საერო და საეკლესიო გამგეობაც განისაზღვრა, — სამეფო ტახტმა და ეკლესიამ განა-

⁵⁾ ქ. ცბა, I. 256.

⁶⁾ Цер. Гудж. დ. ფურცელადისა, შიო-მღვიმის გუჯარი 94—5. შიო-მღვიმის მონასტრის პირველადე საკუთარი წესდება ჰქონდა, II. Иоселиани, Жизнь св. груз. церкви, стр. 84 и пр. 3.

წილეს უფლება და მოვალეობა. მეფემ დაისაკუთრა სამოქალაქო და სახორციელო გამგეობა, ხოლო ყოველგვარი სასულიერო საქმე ეკლესიის წარმომადგენელს ეკითხოდა. ასეთი განყოფილებებისა და მოვალეობისა დაფუძნდა ქრისტიანობის სწავლაზე. წმ. მოციქულნი ჰქადაგებდნენ, რომ სასულიერო კაცი, მაგ., მღვდელი, საეკლესიო და სარწმუნოების საქმეში ისე მალა სდგას მეფეზე, როგორც სული ხორცზედაო. იოანე ოქროპირი და სხვანი წარჩინებულნი მამანი ეკლესიისანი ღაღადებდნენ, მეფე მღვდელს უნდა ემორჩილებოდესო. მეოთხე საუკუნეში სახელოვანმა ღვთის მეტყველმა ამბროსიმ განმარტა, რომ ეპისკოპოსი სჯის იმპერატორსა, როცა იგი დამნაშავეა სარწმუნოებისა და ეკლესიის წინაშეო. ყველა კარგი, მაგრამ გარემოებამ მალე შესცვალა ეს უკიდურესი მოძღვრება. დროთა მსვლელობაში ეკლესია სამოქალაქო დაწესებულებად გარდაიქცა, გაიჩინა საკუთრება, შეიძინა მამული. ესეც რომ არ ყოფილიყო, თვით სასულიერო კაცთა შორის უთანხმოება ასტყდა მწვალებლობის გამო და ეკლესია იძულებული იყო იმპერატორის მფარველობისათვის მიემართნა. ამ მფარველობამ განადიდდა იმპერატორის ძალა და გავლენა ეკლესიაზე და იმავე მეოთხე საუკუნეში საქმე ისე დატრიალდა, რომ გამოჩენილი ევსეფი ჰქადაგებდა, — იმპერატორი საერთო ეპისკოპოსიაო⁷⁾. თუმცა წმ. მამათა საპოლიტიკო მოძღვრებამ სხვა მიმართულება მიიღო, მაგრამ ბიზანტიაში, პირველ დროს, მაინც ერთობა და ჰარმონია დაარსდა ეკლესიასა და საერო გამგეობას შორის. სახელმწიფომ ეკლესია დამოუკიდებელ და განსხვავებულ დაწესებულებად აღიარა და დაადგინა, — იმპერატორს ვალად სდევს მხოლოდ იზრუნოს ქრისტიანობის სასარგებლოდ, წმ. მოციქულთა და მსოფლიო კრებათა მოძღვრების დასაცველად და სხვ. შემდეგ დროთა ბრუნვამ ესრეთი მზრუნველობა ბატონობად გარდაჰქმნა და ბიზანტიის იმპერატორს მიენიჭა სრული უპირატესობა საეკლესიო გამგეობაში. სხვათრივ დატრიალდა

⁷⁾ Б. Чичеринъ, Исторія политическихъ ученій, I ч. 1869 г. стр. 102—9.

საქმე დასაფლეთ ევროპაში. იქ პაპის ძალა და უფლება იქამდე განდიდდა, რომ იმპერატორი-ჰორდოდა რომის ტახტის წინაშე⁸⁾.

უკვე შევნიშნეთ, რომ ბიზანტიის საპოლიტიკო მოძღვრებას პატივი ჰქონდა საქართველოშიო. დავით აღმაშენებლამდე იგი მოძღვრება მკვიდრად დამყარდა საქართველოს ნიადაგზედ. მართალია, არაბთა ბატონობის დროს საზოგადოების აღგზნებულმა სარწმუნოებრივმა გრძობამ დადი გავლენა შესძინა სასულიერო წოდებას და ცხოვრებასაც ორთოდოქსალი ხასიათი დაამჩნია, მაგრამ ეკლესია მაინც ტახტს ემორჩილებოდა. დავით აღმაშენებელმა სრულიად ხომ დაიმონავე სასულიერო წოდება, ტახტისა და დარბაზის ყმად გადააქცია. თითქო ესეც საკმაო არ იყო და მეფის წადილმა ისე ფრთა შეისხა, რომ შიში და ზარი თავს დასტრიალებდა ყოველ სასულიერო კაცს, რომელიც „იკადრებდა უწესოდ სელოს“... მატთანის სიტყვით, მეფის დაფარული არა იყო-რა, მეფემ ყველაფერი უწყადაო⁹⁾. და როცა აკვირდები ამ სასტიკს გამგეობას, ამ შიშსა და ზარს, თვალ წინ უნებურად შემადრწუნებელი სურათი გიდგება. გამგეობა სულთა-მზუთავეივით დასწოლოდა კაცის კერძო ცხოვრებას და თავისუფლებას ყელში უჭერდა... მაგრამ არ უნდა დაეიფიწყოთ, რომ მხოლოდ ასეთმა გამგეობამ აღმოუხრა სასულიერო წოდების უწინდელი სილადე, კადნიერება და თავგასულობა და ნაცვლად ყველა ამისა დაამყარა ზნეობრივი დამოკიდებულება, — „ყოველთა კაცთა იყო წესიერება, ყოველთა კანონ, ყოველთა პატიოსნება“... და ვაი იმას, ვინც გარდავიდოდა მეფის ნებას — „შიში დიდი და ზარი მისი განითქვა კიდეთა ქვეყნისათა და განჰკრთნეს ყოველნი მკვიდრნი ქვეყანისანი“¹⁰⁾. კაცთ მოყვარე და ლმობიერი მეფე გულის-წყრომასაც დიდს იჩენდა, როცა ტახტთა და დარბაზს პატივით და მორჩილებით არ ექცეოდნენ!..

⁸⁾ ibid. 120-4, 135-40.

⁹⁾ ქ.-ცხოვ. 258.

¹⁰⁾ ibid.

თუმცა სასტიკმა გამგეობამ მეტად შეაფიწროვა და შეჭხუ-
თა სასულიერო წოდება, მაგრამ, მეორის მხრით, მეფე არც
პატივსა და მფარველობას აკლებდა ამ წოდებას. იმ დროს
თიქთმის მარტო სასულიერო წოდება შეადგენდა განათლებულს
საზოგადოებას და იმის შემწეობით შეიძლებოდა სწავლა-მეც-
ნიერების სამეფოში აღორძინება და გავრცელება. ამიტომ და-
ვით აღმაშენებელი ყოველსავე ღონისძიებას ჰხმარობდა სასუ-
ლიერო წოდების მდგრადობის გასაუმჯობესებლად.— „ეინ
ჯეროვნად წარმოთქენეს პატივის ჰყრობანი მონაზონთანი და
სიყვარულით შეწყწარებანი მათნი, თვითოეულისა ნიჭნი და
სახმარნი, რომელთა უზრუნველ ყვნის ყოველთა საჭიროთაგა-
ნაო“, — მოგვითხრობს თანამედროე მემათიანე. უწინაც სასუ-
ლიერო წოდებას არ აკლდა ძეფების წყალობა. მაგ., როცა
კამეჩნი ასურელნი წმ. მაძანი მოვიდნენ ქრისტიანობის გა-
საერცვლებლად, ეკლესია განთავისუფლდა სახელმწიფო ხარ-
ჯისაგან¹¹). მაგრამ ასეთი მზრუნველობა უფრო ღვთის მოსაეო-
ბის ნაყოფს წარმოადგენდა, სარწმუნოებრივის გრძნობის და-
კმაყოფილებას მოასწავებდა. მხოლოდ დავით აღმაშენებელმა
იგი მზრუნველობა აღიარა საზოგადო საჭირო საგნად და ფარ-
თო მნიშვნელობა მისცა, სამეფო მოურნეობად გარდაჰქმნა.
ამ შემთხვევაშიც მეფემ ჩვეულებრივი გამჭრიახობა გამოიჩინა
და ნათლად დაინახა, — თუ რა ძლიერი იარაღია „უზრუნველ-
ყოფილი ყოველთა საჭიროთაგან“ სასულიერო წოდება. და იმ
დროს, როცა ბიზანტიის იმპერატორი ალექსი კომნინოსი თა-
ვისის საფინანსო გამგეობით ხალხს ალატაკებდა და საეკლესიო
მამულებს გარდასახადს ადებდა¹²), დავით აღმაშენებელი სხვა
მიმართულებას დაადგა — მონასტერნი და ლაერანი გაანთავის-
უფლა ხარჯისაგან, „ხუცესნიცა სამეფოსა შინა მისსა ყოვლისა
ჭირისა და ბევრისაგან“¹³). რაღა? — მათიანე ამბობს, ამის მი-

¹¹) დ. ბაქრაძის საქართველოს ისტორია, გვ. 183.

¹²) Веберъ, 429.

¹³) ქ.-ცხოვ. 257. საყურადღებოა, რომ სულთანმაც გაანთავისუფლა სომ-
ხეთის სასულიერო კაცნი და მონასტერნი ხარჯისაგან, Варданъ, 134.

ზეზი „საღმრთო მსახურება“ იყო, მაგრამ ნამდვილად კი მეფის განკარგულებას უფრო დიდი აზრი ჰქონდა. სასულიერო წოდებას ვალად და ტვირთად არ ედგა მარტო წირვა-ლოცვის და საეკლესიო სხვა-და-სხვა წესის შესრულება. ევრედ წოდებული საღმრთო მსახურება იმ დროს მრავალგვარს მოღვაწეობას ნიშნავდა და შეიცავდა საზოგადოდ ერის კეთილ-მდგომარეობისათვის შრომას, ზრუნვას, ფაქრს. უწინაც და დავით აღმაშენებლის დროსაც სასულიერო კაცნი ცხოვრების სათავეში იდგნენ და უმეტეს ნაწილად იმათზე იყო დამოკიდებული ერის გონებრივი და ზნეობრივი წარმატება. მკლავითა და ხმლით სამშობლოს დაცვაც კი იმათ წმინდა მოვალეობად ითვლებოდა და ეკლესიის უდიდესნი მსახურნი სისხლს ანთხევდნენ მტერთან ბრძოლის ქაშს.

აზრც ლავრა-მონასტერში გაისმოდა მარტო ღვთის ვედრება და დიდება, იქაც სახორციელო და საქვეყნო საქმე საკმაოდ მოიზოგებოდა და ამიტომ მეფემ ბერ-მონაზონთა მყოფრო სადგური სამეფო მოურნეობის სახლადაც გარდააქცია და საიქაოს შემყურებელთ სააქაოსთვისაც ზრუნვა ვალად დასდო. როგორც ვთქვით, ასეთს საღმრთო ვალს უფრო სწავლა-განათლების და ქრისტიანობის აყვავება შეადგენდა და მეფემ ამ ორს დიდად საჭირო საგანს მიაქცია მონასტერსა და უდაბნოში მყოფთა უპირატესი ყურადღება. როცა გელათის მონასტერი ააგეს, დავით აღმაშენებელმა შეჰკრიბა ყოველივე სახელოვანი მეცნიერი, რომელიც კი მოიძებნებოდა საქართველოში და „ქვეყნისა კიდეთა“, თვით მონასტერი დაადგინა „მოძღვრად სწავლულებისად, სახლად ათინად“¹⁴). ამ ახალს „ათინას“ შესწირა დიდი მამული — „ლიპარეტეთი“, მრავალი სოფელი და „უზრუნველი ტრაპეზი გაუჩინა“. აი სწორედ ამ „ათინაში“ და სხვა დიდებულ ლავრა-მონასტრებში იღვწოდა ბერ-მონაზნობა და მეფისგან მინიჭებულ პატივის მიზეზიც ეს იყო. და აღსანიშნავი კიდევ ის არის, რომ სწავლა-მეცნიერების მფარ-

¹⁴) ქ.-ცხოვრება 224. გელათის ზემოდ, იმ ადგილას, სადაც წინად მეფეს მსურდა ეს ტაძარი აეშენებინა, იმან დაარსა დედათა მონასტერი ფერისცვალების სახელწევ, Груз. II Арм. III. 233.

ველი მეფე ჰბაძავდა მაჰმადიანობის მოღვაწეთა. დაეით აღმაშენებლის ღვაწლი განათლების ასპარეზზედ და მისგან დაარსებული „ათინა“ უნებლიედ გაგონებთ ბაღდადის დიდს აკადემიას, რომელიც „მეცნიერების თაეაღმა“, სახელოვანმა ნიზამ-ელ მულქმა ააშენა და სახელ-განთქმულნი მსწავლეულნი მოიწვია აღმოსავლეთის ყოველ კუთხიდან ¹⁵⁾).

სასულიერო წოდების მეორე მოვალეობა მდგომარეობდა ქრისტიანობის გავრცელებაში და მეფეც დადს ყურადღებას აქცევდა ამ საქმეს. სასულიერო წოდება გულ-მხურვალედ და ბეჯითობით მოეკიდა თავის მოვალეობას: „მრავალნი ნათესაენი წარმართთაგანი შეილაღ წმინდისა ემბაზისად“ შექმნეს, შეაწყნარეს ქრისტესა“, „მოსტაცეს ეშმაქსა და შეასაკუთრეს ღმერთსა“, „ყიფიყნიცა უმრავლესნი ქრისტიანე იქნებოდეს დღითი-დღე და სიმრავლე ურიცხვი შეეძინებოდა ქრისტესაო“ ¹⁶⁾. ამბობენ, რომ მთაულეთსა და არაგვის ხეობაში ქრისტიანობა დანერგა და განამტკიცა წმ. გრიგოლ ნაზიანდელმა, რომელიც მიიცვალა მეოთხე საუკუნის დასასრულს. დაეით აღმაშენებელმა დღესასწაული დააწესა ამ წმ. მამის მოსახსენებლად და ახლაც ღუშეთის და მის ახლო მდებარე სოფლების მცხოვრებნი ლიტანიის გადახდით იხსენებენ წმ. გრიგოლის და მეფის ღვაწლს ¹⁷⁾. საზოგადოდ დაეით აღმაშენებელმა დიდი შრომა გასწია ქრისტიანობის გასაერცვლებლად მთაში, სადაც, იმის დრომდე, მაცხოვრის მოძღვრება მოკლებული იყო ნაყოფიერს ნიადაგსა. ლაერა-მონასტრებიდან ქრისტიანობის ცხოველი სხიფი მზეებრ ეფინებოდა მთელს სამეფოს, ზეგარდმო ნათლითა და შუქით აბრწყინვალეობდა თვით მრისხანე და ციეს კავკასიონსა. ლაერა-მონასტერი გონების და ზნეობის აღმზრდელ სკოლას შეადგენდა და ამ სკოლაში მყოფი და იქ განვითარებული მოღვაწე ითვლებოდა მთელ ხალხისათვის ცოცხალ მაგალითად. მეტადრე გელათი შეიქმნა ლამპრად, „წესად, კანო-

¹⁵⁾ Шлоссеръ, 644.

¹⁶⁾ ქ. ცხოვ., 247, 257.

¹⁷⁾ П. Иселиани, Описание гор. Душета, стр. 20, 54 - 6.

ნად ყოქლისა საეკლესიოსა შეენიერებისად“. სასულიერო წოდების არა-სანატრელი გონებრივი და ზნეობრივი მდგომარეობა საჭიროებდა განვითარებას, სულითა და გულით აღდგენას და სწორედ ამ მიზეზით მეფემ უპირატესი ყურადღება მიაქცია ჯერ გელათს¹⁸⁾ და მერე უცხოეთში მდებარე ქართულ მონასტერთა, რომელთაც დიდი ღვაწლი დასდეს ჩვენს მწიგნობრობას და განათლებას...

ქრისტიანობის მიღების შემდეგ ქართველებმა დაიწყეს სელა უცხოეთს, სადაც სწავლას და განათლებას იძენდნენ. ასეთს უცხოეთს შეადგენდნენ ასურეთი, პალესტინა, სინაის მთა და სხვ. ხშირად შინაური გარემოება აბრკოლებდა ქართველს თავის სამშობლოში დასდგომოდა განათლების საქმეს და იძულებული იყო უცხოელ ქვეყნისათვის მიემართა, მით უფრო, რომ იქ, უცხოეთში უფრო ჰყვავდა ქრისტიანობა და განათლება. ამ მიზეზის გამო თავდაპირველადე დაარსდა მჭიდრო კავშირი ასურეთსა და საქართველოს შორის, მალე დაფუძნდა ანტიოქიაში საკუთარი ქართველთა „ძმობა“ (братство), რომელიც გულ მოდგინედ იღვწოდა მწიგნობრობის ასპარეზზედ. ჯერ ისევ მეხუთე საუკუნიდან დაწყებული ეს ძმობა შეუდგა საეკლესიო წიგნების თარგმნას და დაჰბადა ისეთნი შესანიშნავნი მთარგმნელნი, როგორნიც იყენენ, მაგ., ანტონი, საბა, სტეფანე და სხ... ცამეტნი ასურელნი წმ. მამანი, რომელთაც საქართველოში ქრისტიანობა განამტკიცეს, ანტიოქიის მხრიდან მოვიდნენ და, უეჭველია, იმათ სურვილსა და მოღვაწეობაზედ გავლენას იქონიებდა ხსენებული ძმობაც. არც შემდეგში დაჰკარგა ანტიოქიამ ჩვენთვის მნიშვნელობა. მეთერთმეტე და მეორემეტე საუკუნეს იქ არსებობდნენ სახელ-განთქმულნი ქართულნი მონასტერნი, სადაც მწიგნობრობა აყვავდა და უმაღ-

¹⁸⁾ ამბობენ, გელათი დ. აღმაშენებელმა და აფხაზეთის კათალიკოზ ევდემონმა ააგეს ბიჭვინტის ტაძრის მსგავსად, Груз. и Арм. III. 170—1, 189, 304. ბროსსეს სიტყვით, XI საუკ. აფხაზეთის კათალიკოზი არა ჰყავდა, H. de la G. I. 193 n. 3. ახალ გამოკვლევით, გელათის მონასტერი ბაგრატ მე-IV ააშენა და დავით აღმაშენებელს ეკუთვნის მხოლოდ გელათის დიდი ეკლესია, რომელიც მეფემ დაიწყო 1108 წელს, თ. ჟორდანიას «ქრონიკები»... 144. 202, 238—9.

ლეს წერტილამდე მიადწია. იმ დროს ანტიოქია ჯერ ბიზანტიას და მერე ჯვაროსნებს ეკუთვნოდა და ამ გარემოებამ ხელი შეუწყო ქარძველთა მოღვაწეობას¹⁸⁾

მაგრამ უფრო დიდი მნიშვნელობა სინაის მთას ჰქონდა. იქაც ძველადვე აღორძინდა ქართული მწიგნობრობა. მეშვიდე და მერვე საუკუნის განმავლობაში სინაიზედ გადმოთარგმნეს რამდენიმე ფრიად საჭირო საეკლესიო წიგნი. უმეტესი ნაწილი მშვენიერ ხელ-ნაწერთა, რომელნიც ახლაც დაცულნი არიან და არქეოლოგნი განცვიფრებაში მოჰყავთ, სინაის მთაზე სთარგმნეს მეათე საუკუნის ნახევარს. ქართველ ბერ-მონაზვნებმა. საქართველოს ეკლესია და მადლობელი შთამაძაველობა არასოდეს არ დაივიწყებნ ნეტარხსენებულ და სახელოვან მწიგნობართა—მიხეილს და ევსტაფის, რომელთაც მკვიდრი საფუძველი ჩაუდგეს მეშვიდე და მერვე საუკუნეში თარგმანების საქმეს სინაიზე¹⁹⁾. დავით აღმაშენებელმა, თავის მხრით, ღირსეულად დაათვას სინაის მოღვაწეთა პატროსანი შრომა, წმ. ეკატერინეს სახელზე ახალი მონასტერი ააგო და შესწირა მრავალი ოქრო, ძვირფასი სამკაული, „წიგნები საეკლესიო სრულებით“. ამას გარდა, ახლად დაარსებულ მონასტერს დიდი შემოსავალი გაუჩინა და საკმაო მამული უბოძა. ეს შემოსავალი და მამული ახლაც სინაის მონასტრებისაა, თუმცა უკანასკნელნი საქართველოს აღარ ეკუთვნიან. ამ უხემა წყალობაჲ დიად რომ ააყვავა როგორც წმ. ეკატერინეს, ისე სხვა მონასტერნი სინაის მთისა და განათლებამ იქ პირველი ადგილი დაიჭირა. ეს სასიქადულო პირველობა მეთექვსმეტე საუკუნემდე არ შეწყვეტილა. მეთერთმეტე საუკუნიდან დაწყებული ექვსასის წლის განმავლობაში სინაის მონასტერნი უხვად ჰფენდნენ საქართველოს განათლების სხივებს და იქაც რომ მნათობი გამქრალიყო, იქნება ივერია უმეცრების წყედიადს შთა-

¹⁸⁾ А. Цагарели, Пам. груз. стар. вѣ Св. землѣ и на Синаѣ, 1888 г. Сб. 27- 31. 38.

¹⁹⁾ *ibid.* 38, 43. იმავე ავტორის Свѣд. о пам. груз. пис. в. I. XXVI.

ენტქა, რადგანაც ის დრო შავი და ბნელი იყო ჩვენის სამშობლოსათვის...

წინად კი მნათობლად ითვლებოდა წმ. საბას ქართული მონასტერი პალესტინაში²⁰). საბას მონასტერი, რომელიც მდებარებს მეწამულ ზღვისკენ, იერუსალიმიდან სამის საათის სავალზე, დაარსდა მეექვსე საუკუნეს და პირველადვე მიიზიდა ქართველობა. ჩვენის მწიგნობრობის წარმატება აქ დაიწყო მეცხრე საუკუნის ნახევარს და გაგრძელდა მეთერთმეტე საუკუნის დასაწყისამდე, როცა სინაის მთამ უფრო მეტი სიმხნე და ღვაწლი გამოიჩინა. წმ. საბას ლაერასთან ქართველებს ჰქონდათ საკუთარი მონასტერი — „ქვაბი ქართველთა“ (пещерная церковь). ამბობენ, რომ ქართველებსვე ეკუთვნოდა ნაზარეთში ოთხი ეკლესია, რომელიც ჩვენმა წინაპრებმა ააშენეს ეახტანგ გორგასლანის დროსაო, მაგრამ სწავლა განათლების წინაშე მნიშვნელობა და ღვაწლი მხოლოდ წმ. საბას ლაერას მიუძღვოდა. მთლად აღმოსავლეთის ქრისტიანობა და კერძოდ ქართველობა დიდის პატივით და თაყვანის ცემით შეჰყურებდა ამ ლაერას. ამის საბუთად ისიც კმარა, რომ მეთოთხმეტე საუკუნის დასასრულს წმ. საბას ლაერაში თერთმეტი ათასი ბერ-მონაზანი იმყოფებოდა²¹). პალესტინას საზოგადოდ დიდი გავლენა ჰქონდა საქართველოზე და, როცა ჩვენში ქრისტიანობა დამყარდა, წმინდა ადგილნი იზიდავდნენ ქართველის სულსა და გულსა. მაინც პალესტინა და კერძოდ იერუსალიმი მთელ ქრისტიანობასათვის ყოველთვის უფრო სათაყვანებელი და საღიღებელი იყო. იქ ქრისტიანობით აღტაცებულს ნათლად აგონდებოდა ჯვარ-ცმული მხსნელის ცხოვრება, მისი ზეციური მოძღვრება, სასწაულთ მოქმედება. იქ შეეძლო აღმადლებულიყო ცათამდე და დამტკბარიყო სარწმუნოებრივის გრძნობით, რომელიც უზილავს ნეტარებას და სიამოვნებას ჰვენს კაცის არსებას... პირველადვე ახლო დამოკიდებულობა დაიღო საქა-

²⁰) ქ.—ცხოვ., 256. Памятники грузинской старины... 128, 130—5. II. Иоселиани, Древности Тифлиса, 66 и слѣд. Исторія груз. церкви, 76.

²¹) А. Цагарели, Памятники груз. старины... 126.—8, 130—2, 222.

რთველსა და იერუსალიმის შორის და მეხუთე საუკუნეს ქართველებმა საკუთარი მონასტერი დააფუძნეს წმ. ქალაქში²²). უპირველეს მონასტრად ითვლება წმ. იოანე ღვთის-მეტყველის სახელზედ დაარსებული მონასტერი. ამბობენ, რომ იგი ააგო ვახტანგ გორგასლანმა და შემდეგ იუსტინიანე იმპერატორმა განაახლაო. აგრედვე უძველეს ნაშთს შეადგენს წმ. სვიმონ მიმრქმელის მონასტერი, რომელიც იწოდება კატამონის მონასტრად და მდებარებს იერუსალიმის მახლობლად, მაღლობადგილს. ამ მონასტერში ქართველნი იღვწოდნენ, ვიდრე მეთერთმეტე საუკ. ნახევარს სახელოვანი პროხორე განაახლებდა დიდებულს ჯვარის მონასტერსა²³), რომელიც, შემდეგ განაახლებისა, შეიქმნა ლამპრად განათლებისა და მწიგნობრობისა. ზოგნი ჰფიქრობენ, ვითომ მეფე მირიანმა დაიწყო ჯვარის მონასტერის საძირკველიო და, თუ ეს მართალია, მაშინ ამ მონასტერს უნდა ეკუთვნოდეს უფროსობა. ჯვარის მონასტრის ნამდვილი და საბუთიანი აშავეი კი მომდინარეობს იმ დროიდან, როცა ბაგრატ მეოთხემ, იმისმა დედამ და წმ. ეფთიმემ განიზრახეს ამ მონასტრის განაახლება, ხარჯი და შემწეობა აღმოუჩინეს და საქმე პროხორეს მიანდეს. არც წინად აკლდა ჯვარის მონასტერს მეფეების წყალობა. საქართველო ყოველთვის ხელ-გაშლით და გულ-უხვად უგზავნიდა შესაწირავს თავის უფროს მონასტერსა. ეგრედ წოდებული მამის ჯვარობა — ამ მონასტრის წინამძღვარობა — შეადგენდა დიალ საპატიაო ხარისხს და ხელობას, — მამის ჯვარელი იყო გოლგოთის წინამძღვარიც და მას ემორჩილებოდნენ მთლად პალესტინაში მყოფნი ქართველნი ბერ მონაზნანი. დავით აღმაშენებლის დროს მამის ჯვარობა ნაბოძი ჰქონდა არსენ იყალთოელს, რომელმაც მეფის საფასით გაამშვენებრა ეს ძველი ჩვენი პანთეონი, სადაც განისვენებენ მრავალნი წარჩინებულნი გვამნი და მათ შორის კენიოსი მგოსანი, ჩვენი უკიდავი დიდება — შოთა რუს-

²²) *ibid.* 32-7, 129. იერუსალიმის ახლო მეექვსე საუკუნეში ლაზებს საკუთარი მონასტერი ჰქონდათ.

²³) *ibid.* 116-17, -123-4, -200.

თველი ²⁴). ჯვარის მონასტრის სვეტი და კედელნი შემკულია მშენიერის მხატვრობით, თვით შენობა ლამაზი და თვალის მომხიბლავია. ქართველთ გარდა, ამას ჰმოწმობენ უცხოელნი მოგზაურნიც. შუა საუკუნეთა დროს ამ მონასტრის მხატვრობას და სიტურფეს აღტაცებაში მოჰყავდა მლოცავნი და ახლაც მხატვრობა სასიამოვნო სანახავიაო ²⁵).

ღიაღ, დავით აღმაშენებელმა დიდი ღვაწლი დასდო ჯვარის მონასტრის აყვავებას. იმის დროს იქ მოღვაწეობდნენ მრავალნი სახელოვანნი მწიგნობარნი და მეცნიერნი. იქ იღვწოდა, სხვათა შორის, შესანიშნავი ფილოსოფოსი იოანე პეტრიწი, რომელმაც შემდეგ ქ. გრემს, კახეთში, დაარსა აკადემია. ქართველთ სხენ მონასტერნიცა ჰქონდათ იერუსალიმში, მაგ., ილიას და იაკობის სახელზე დაარსებული მონასტერი, რომელიც ბაგრატ მეოთხის მამამ ააშენა და რომელიც იერუსალიმის ყველა მონასტერზე მაღლა სდგას ხუროთ-მოძღვრების ხელოვნებითა. წინაღ, დავით აღმაშენებლის დრომდე, ილიას და იაკობის მონასტერში ქართული ფული იჭრებოდა ²⁶), ფულის საჭრელი მანქანა იქ იყო გამართული, მაგრამ ბედმა გვიმუხტლა, უბედურება თავს დაგვატყდა მტრების გამო, და სომხებს ვალში დარჩათ ჩვენი მშენიერი მონასტერი. მეფემ არც სხვა ქვეყნის მონასტრებს დააკლო წყალობა, — „ალაფსნა სიკეთითა“ ასურეთის, კიპრის, საბერძნეთის, ბოლღარეთის და კილიკიის ლავრანი ²⁷). ტრაპეზონის პირდაპირ, ღვთის მშობლის მიძინების სახელზე, დააფუძნა ეგრედ წოდებული სულემის მონასტერა ²⁸) და საცხოვრებელი დაუნიშნა. ~~არასაკვირველია~~, დავით აღმაშენებელმა თავის სამეფოშიაც ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია ლავრა-მონა-

²⁴) *ibid.* 43—5, 89—93. თეიმურაზ ბატონიშვილის ისტორია, 275—83, 292, 295.

²⁵) П. Иоселиани, Древ. Тиф., стр. 63. А. Цагарели, Памятники груз. стар... 98, 104. ჯვარის მონასტერი 1643 წ. განახლა გამოჩენილმა ნიკიტარე ჩოლაყაშვილმა.

²⁶) ისტორია თეიმურაზ ბატონიშვილისა, 280, 290. А. Цагарели, Памятники... 117—119.

²⁷) ქ.-ცხოვ., 256. Chron. Arm. 60

²⁸) თეიმურაზის ისტორია, 283.

სტერთა აშენებას და განახლებას. იმის ღვაწლით აშენდა შიომღვიმის დიდი და შესანიშნავი მიძინების ეკლესია, განახლდა მარტყოფისა და და იოანე ნათლის მცემლის მონასტერი ²⁹⁾ და სხ.. ასეთი იყო დროთა ვითარება და დიდებული მეფეც უნებლიედ მისდევდა ჟამთა ბრუნვას. ცხოვრების ჩარხს უმეტესად სარწმუნოებრივი ძალა ატრიალებდა და მიზეზიც ეს არის, რომ დიდი მხნეობა, შრომა და ფასი დაიხარჯა ეკლესია-მონასტრებზე. დავით აღმაშენებლის შემდეგ, პალესტინასა და იერუსალიმში ქართულ მონასტერთა უფრო მეტი პატივი მიენიჭათ. თამარ მეფე ზავით შეეკრა ასურეთისა და ეგვიპტის სულტანს, — ქართველთა კარგად მოეჭკვით, ნუ შეავიწროებთ და ჩვენი მონასტერნი ხარჯისაგან გაანთავისუფლეთო. მოგზაურნი და მწერალნი მოგვითხრობენ, რომ მაჰმადიანნი მართლაც კრძალვით და მოწიწებით ეპყრობოდნენ ქართველებს, რომელნიც სიმღერით და გაშლილ ბაირალით შედიოდნენ იერუსალიმშიო. მაჰმადიანობამ მარტო ჩვენ მოგვანიჭა ასეთი უფლება და პატივი, რომლითაც სხვებთან ასე თავი მოგვქონდა მეჩვიდმეტე საუკუნის დასასრულამდე ³⁰⁾. შემდეგ კი მამა-პაპათაგან ნაამაგვევი სახელი აგვეყარა და მხოლოდ ცარიელი წარსული დიდება-და შეგვჩინა..

ლაფრა-მონასტრების აყვავებას თან მოჰყვა გონებრივი მოძრაობა, განათლების აღორძინება. უკვე არსებულ-ლიტერატურას ფრთები შეესხა, წარმატება და წინ-მსვლელობა დაეტყო. იმ დროინდელს ქართულ ლიტერატურას, მართალია, ცხადად აშინევია მონასტრული და სქოლასტიკური მიმართულება, იგი უმეტეს ნაწილად მოკლებულია ცხოველ-მყოფელ და შემოქმედებითს ძალას, მაგრამ თვით ევროპაშიც ლიტერატურას ეგრეთი ხასიათი და მიმართულება ჰქონდა. საყურადღებო მხოლოდ ის არის, რომ საქართველომ შეითვისა და შეიძინა თითქმის მთელი იმდროინდელი მეცნიერება. ბიზანტია ხომ ძველადვე განათლების წყარო იყო საქართველოსთვის. ხოლო დავით აღმაშენებლის დროს ქართულ ლიტერატურაზე დიდი გავლენა იქონია არაბულმა განათლებამაც. არაბნი ღვთის-

²⁹⁾ Груз. и Арм. I. 63, 278, III. 6, 23.

³⁰⁾ А. Цагарели, Пам. груз. письм.... 48—61.

შეტყველების და ბერძნულ ფილოსოფიას გარდა, საოცარ შრომის-მოყვარეობით და მეცადინეობით სწავლობდნენ ბუნების მეცნიერებას, ასტრონომიას, ისტორიას, ფილოლოგიას, სჯულსა და სამართალს, მათემატიკას, რიტორობას, სხვა-და-სხვა ხელოვნებას. იმათი განათლება, რომელმაც ჯერ ისევ მეცხრე საუკუნეში შუქი მოჰუინა ქვეყანას, დავით აღმაშენებლის დროს უმწვერვალეს ხარისხამდე მივიდა და სრულიად დაჩრდილო ევროპის სწავლა. ევროპა არაბეთს შესცქეროდა, იქიდან მოელოდდა ცოცხანს. ევროპელ სწავლულებს არაბულნი მეცნიერნი მიაჩნდათ თავიანთ ხელმძღვანელად, მასწავლებლად, — თითქო მხოლოდ არაბეთში მოიპოვებოდა ჭკუა და გონება. ღირსნიც იყვნენ არაბნი ასეთის ყურადღებისა. მოკლე დროის განმავლობაში იმათ საკვირველი ნიჭი გამოიჩინეს, დიდი ღვაწლი დასდეს კაცობრიობის განვითარებას, სისწრაფით მოჰფინეს განათლება აზიას, აფრიკას და ევროპას. არაბების დიდს სკოლებს და აკადემიებს ჩვენ დროშიც კი განცვიფრებით იხსენებენ ევროპელნი მეცნიერნი ⁸¹).

არაბებს და საზოგადოდ მაჰმადიანებს ორგვარი სკოლა ჰქონდათ, — დაბადი, რომელიც მიზგიათან იყო გამართული და დიდა ანუ აკადემია. ეს უკანასკნელი ქალაქში მდებარებდა. დაბალ სკოლაში ასწავლიდნენ წერა-კითხვას, გრამატიკას, პოეზიას, მაჰმადის მოძღვრებას (კურანი). ასეთი სკოლა მოსწავლეს ამზადებდა უმაღლეს სასწავლებლისათვის: დაბალ სკოლიდან შეგირდები აკადემიაში გადადიოდნენ და იქ იძენდნენ უმაღლეს სწავლას, რომელსაც, სხვათა შორის, შეადგენდა ფილოსოფია, ლოღიკა, დიალექტიკა. ბუნების მეცნიერების შესასწავლად საკუთარი სკოლები ჰქონდათ. მკურნალობას, დოსტაქრობას და სხვა, რაც ამ მეცნიერებას შეეხება, პროფესორები სასწავლო სახლში (ქსენონი) ასწავლიდნენ, — სწავლას პრაქტიკული ხასიათი ჰქონდა. თვითვე დიდს სკოლას, აკადემიას უექველად ჰყავდა უფროსი პროფესორი, რომელსაც ებარა

⁸¹) Вильменъ, 141—52. Веберъ, 457—9.

სწავლის საქმის გამგეობა. ყველა დიდ ქალაქში მიუცილებლად აკადემია იყო ³²). ბიზანტიელთაჲ ჰქონდათ „დიდნი სასწავლებლნი“ მკირე აზიის ზოგ ქალაქში. იქ ასწავლიდნენ მათემატიკას, ასტრონომიას, მკურნალობას. ამბობენ, რომ იმ სასწავლებლებმა დიდი გავლენა იქონიეს არაბულ განათლებაზეო ³³).

ჯერ კიდევ გამოკვლეული და განმარტებული არ არის, — თუ როგორ იყვნენ მოწყობილნი სასწავლებლნი საქართველოში დავით აღმაშენებლის დროს ³⁴), მაგრამ შეიძლება კინამდვილად ვთქვათ, რომ მაშინდელი ჩვენი სწავლის საქმე ბერძნულ-არაბულ წესზედ დაფუძნდა. იმ დროინდელი ქართული დიდა სასწავლებელი, აკადემია ძლიერ მიაგავს ბიზანტიულ და არაბულ უმაღლეს სასწავლებელს. თვითეულს ქართულ აკადემიასაჲ ჰყავდა უფროსი პროფესორი, რომელსაჲ სასწავლებლის მართვა და გამგეობა ეკუთვნოდა. იმ დროს მარტო ქართლ-კახეთში სამი აკადემია იყო. ქ. გრემს აკადემია დაარსა ათინაში აღზრდილმა იოანე ჭირჭიმელმა, ზეტრიწად წოდებულმა და იგი ითვლებოდა ამ აკადემიის უფროს პროფესორად. იყალთოს აკადემიას განაგებდა არსენი, ტფილისისას — გრიგოლი. ყოველ აკადემიაში ასწავლიდნენ ლათინს მეტყველებას, ფილოსოფიას, კლასიკურ ლიტერატურას და სხ. ³⁵). არა ერთი და ორი საბუთი ამტკიცებს, რომ მაშინდელმა ქართველმა პროფესორებმა ზედ-მიწევით იცოდნენ ბერძნულ-არაბული მეცნიერება და, მაშასადამე, ქართულ აკადემიაშიც სწავლის საქმე ივლიდა იმ გზით და წესით, როგორც ბერძნულ-არაბული განათლება თხოულობდა. მსგავსება კიდევ იქიდან სჩანს, რომ საქართველოშიც ყოველ შესანიშნავ ტაძარ-მონასტერთან გამართული იყო დაბაღი სკოლა, სადაც შევირდები ემზადებოდნენ აკადემიაში შესასვლელად. ამ დაბაღ სკო-

³²) Веберъ, 459.

³³) Шлоссеръ, 357.

³⁴) თითო-ორიოლა ცნობა ამ საქმის შესახებ მოიპოება თ. გრუზინსკის წიგნთ-საცემში, რომელიც 1880 წ. ს. პ. საიმპერატორო ბიბლიოთეკამ შეიძინა, Пага-рели, Свѣдѣнія о пам. груз. письм.... XXXVIII.

³⁵) თეიმურაზის ისტორია, 295, II. Ios., Ист. груз. пер. 71—2, 79.

ლების გამრავლებას ხელი მიჰყო და დიდი შრომაც დასდო გამოჩენილმა იოანე ტაიქის ძემ, რომელიც განგებ ამ საქმისთვის მოვიდა ათონიდან და—

„სწავლა გაჰფინა, ქართველნი აღაყვანა“ ³⁶)...

თვით დავით აღმაშენებელმა უფრო უმაღლეს განათლებას მიაქცია ყურადღება და ამიტომ, როგორც წინადაც მოვიხსენეთ, ორმოცი ახალგაზდა გაგზავნა ათინაში ³⁷).

იმ დროის ფილოსოფიას აღარ მოეპოებოდა უწინდელი თავისუფლება და სიცოცხლის ძალა. ღვთის-მეტყველებას უფრო მეტი სიცხოველე და შემოქმედება დაეტყო. ამიტომაც ღვთის-მეტყველებამ თითქო სრულიად სძლია ფილოსოფიას, დაიმონავა, ქრისტიანობის სწავლა-მოძღვრებას და უმორჩილა და აზრის თავისუფალი აღმაფრენა მოუსპო. ყველგან ღვთის მეტყველება მეფობდა, ყველგან იგი ბატონობდა. თვით პიტიკოსნიც, ფანტაზიით ლატაკნი, საღვთის-მეტყველო ჰანგს უფრო ეტრფილებოდნენ. ჯერ პლატონი და მერე არისტოტელი შეიქმნა სიბრძნის დასაბამად. მწიგნობარნი და მეცნიერნი მხოლოდ იმას ცდილობდნენ, რომ ღვთის-მეტყველება დაემყარებინათ ამ სახელოვან ფილოსოფოსთა სწავლაზე. ასეთს მიმართულებას მისდევდნენ როგორც ქრისტიანნი და ებრაელები, ისრე არაბნი და საზოგადოდ მაჰმადიანნი ³⁸). არც ქართველნი ფილოსოფოსნი ასცდნენ ამ გზას. იმათ საფილოსოფოსო აზრსაც თავისებურება აკლია, იგინიც პლატონს და არისტოტელს ეთაყვანებიან, ემონებიან, კრძალვითა და განკვირვებით უსმენენ, თითქო წინააღმდეგობა მომაკვდავი კოდვააო... ჟამთა ვითარება ამას თხოულობდა. ეს უსაზღვრო თაყვის-ცემა შეადგენდა საერთო ხარკს, რომელსაც განათლებული საზოგადოება სწირავდა საბერძნეთის უდიდეს ფილოსოფოსთა. მაშ რა საკვირველია, რომ ქარ-

³⁶) წყობილ-სიტყვაობა ანტ. კათალიკოზისა, 1853 წ. გვ. 264 და სხვალი.

³⁷) Варданъ В. 147.

³⁸) Чичеринъ, Ист. полит. уч. I ч. стр. 165 и слѣд. Веберъ. 417, 460—2, 470—1.

თული აზროვნებაც სრულიად დაემორჩილა არისტოტელს, პლატონს და ეგრედ წოდებულ ნეოპლატონთა სწავლას. დიდ ხანს გაგრძელდა ეს მონობა. მხოლოდ პოეზიამ უფრო მალე შემუსრა ღვთის-მეტყველების ჯაჭვი და თამარ მეფის დროს საერო ჰანგზე დაიწყო ჟღერა...

დავით აღმაშენებლის დროის ლიტერატურა ჩვენს ისტორიაში კლასიკურად იწოდება. საზოგადოდ ძველი ქართული ლიტერატურა შეიძლება ორ დიდ უმთავრეს ხანად გაიყოს: პირველი ხანა შეიცავს მწერლობას მეხუთიდან მეთორმეტე საუკუნემდე, ხოლო მეორე იწყება მეცამეტე საუკუნიდან და გრძელდება მეჩვიდმეტემდე. ამ მეორე ხანას განმავლობაში საქართველოს გონებრივი მოძრაობა შეფერხდა, თითქმის შესწყდა. პირველი სალიტერატურო ხანა კიდევ ორად უნდა განაწილდეს. მეხუთე საუკუნიდან დაწყებული მეცხრემდე ლიტერატურა ემზადებოდა, ძალ-ღონეს იძენდა, ნელ-ნელა იზრდებოდა. მაშინ გადაითარგმა ყველა საჭირო საეკლესიო წიგნი და ზოგი საღვთის-მეტყველო თხზულება. მეათე საუკუნიდან მეთორმეტემდე მწერლობა სრულიად განვითარდა, უმაღლეს წარმატებამდე მივიდა. ღვთის-მეტყველებას გარდა, აღორძინდა სხვა-და-სხვა შტო სწავლა-მეცნიერებისა⁸⁹). ამ უკანასკნელ დროს ეკუთვნის კლასიკური მწერლობა.

დავით აღმაშენებლის მეფობა შესანიშნავია ქართულ ლიტერატურისათვისაც. მაშინ იღწვოდნენ სახელოვანნი კლასიკნი, რომელთაც ააყვავეს სამშობლო მწერლობა და ფართო მიმდინარეობა მისცეს გონებრივს სვლას. ზოგნი იმ კლასიკთაგანი უფრო ფილოსოფიას და საერო მეცნიერებას მისდევდნენ, სხვანი კი საღვთის-მეტყველო სწავლას ემსახურებოდნენ. მაგრამ რადგანაც იმ დროს ღვთის-მეტყველებას მაინც უპირატესობა ეკუთვნოდა, თვით ფილოსოფიაც ღვთის-მეტყველობდნენ.

პირველ ფილოსოფოსად ითვლება იოანე ჭირჭიმელი, პეტრიწად წოდებული, „უბრძენესი ბრძენთა შორის“, „ქეშმა-

⁸⁹) А. Цагарели, Свѣдѣнія... XXIV, XXX, 16.

რიტი ფილოსოფოსი“, რომელსაც ღრმად შესწავლილი და შე-
თვისებული ჰქონდა ყოველგვარი მეცნიერება. იმ დროინდელ-
ში ძლიერმა სქოლასტიკამ პეტრიწის მაღალი გონებაც დაი-
მორჩილა. სახელოვანი ფილოსოფოსი, „ნიეთა“ გარდა, მიუ-
წდომელ „მიზეზთა“ გამოკვლევასაც ეძიებდა და, ანტონ კა-
თალიკოზის თქმისამებრ, კიდევ იცოდა.

„არა თუ ოდენ ნიეთნი,
არამედ მიზეზნიცა“...

მეორეს მხრით, არაბულმა განათლებამაც თავისი გავლენა
დაამჩნია ღრმა ფილოსოფოსს. სხვა მეცნიერების გარდა,
არაბნი გატაცებით სწავლობდნენ ასტრონომიასაც და დიდი ღვა-
წლიც დასდეს ვარსკვლავთ მრიცხველობას, თუმცა ისიც ნამ-
დვილია, რომ იმათი საასტრონომიო ცოდნა ასტროლოგიასაც
საკმაოდ შეიცავდა. რაც უნდა იყვეს, მაინც მთელ შუა საუ-
კუნეთა განმავლობაში ევროპა არაბულ წიგნებიდან იძენდა
ასტრონომიულ სწავლას. ეს სწავლა, არაბთა გავლენის გამო,
საქართველოშიც გავრცელდა. ჯერ ისევ 1258 წ. ტფილისს სა-
კუთარი ასტრონომიული ობსერვატორია ჰქონდა ⁴⁰). რადგან-
ცა ქართველ ფილოსოფოსმა არაბული განათლებაც მიიღო,
ამიტომ იგი ცნობილია ეგრედვე ასტრონომად და ასტროლო-
გად. ამას უნდა დაეუმატოს რიტორობა და პიტიკოსობა—

„იოანისნი ბრწყინვენ ლექსნი მზიანი,
სიმაღლით სხვათა უზეს ყოვლად ციანი“ ⁴¹).

სიტყვიერების და ენის ცოდნითაც „უბრძენესი ბრძენთა
შორის“ მაღლა სდგას ყოველს თავის თანამედროეზედ. პეტ-
რიწმა „ფრიად გაამშვენებინა“ ~~ლექს-ენა~~, განაბრწყინვა ქარ-
თული სიტყვიერება „ენა მზეობითა და კვეცილითა ლექსებითა
და შვენიერითა თხზულებითა“ ⁴²). საყურადღებოა, რომ იმ
დროს ევროპაშიც ლათინურს ცოტად მაინც ფრთები შეეკვე-

⁴⁰) Шлоссеръ, 358, 360.

⁴¹) წყობილ-სიტყვაობა, 255.

⁴²) თეიმურაზი, გვ. 296.

ცა და სახალხო ენას დაედო პატივი. ამ ენის ხმარებას მიმართა ლიტერატურამ ⁴³). საქართველოში თუმცა დიდს ყურადღებას აქცევდნენ სამშობლო ენის განვითარებას და აფონის წმ. მამებმა ბევრი იშრომეს ენისა და სიტყვიერების ასალორძინებლად, მაგრამ პეტრიწის ღვაწლი უფრო დიდად შესანიშნავია: თუ არ იმის დიდი ნიჭი და შრომა, იქნება ქართულ სიტყვიერებას არ მიეღწია იმ სიმშვენიერემდე, რომლითაც შოთა რუსთველი და სხვანი მისი თანამედროენი ჰხიბლავენ მსმენელსა. და მართლად განცვიფრებულია ანტონ კათალიკოზი, როცა პეტრიწის „ენა-მზეობას“ იგონებს—

„არ შესაძლო არს ჩემდა ესე, მამაო,
„რათა ვამჰსგავსო ფრასთა შენთა სიტყვანი“...“

პეტრიწმა დასწერა კიდევ საგრამატიკო თხზულება. იგი ცხადად ამტკიცებს ავტორის მახვილ-გონიერებას და ღრმა სპეციალ ცოდნას ⁴⁴). რასაკვირველია, ფილოსოფოსმა ზედ-მიწევნით იცოდა ქართული ლიტერატურაცა და, როგორც ამბობენ, ქართული კატალოგი შეადგინაო ⁴⁵).

ზემოდ აღენიშნეთ, რომ იმ დროს არისტოტელის მეფობდა, იმის ბატონობას საზღვარი არა ჰქონდა, თვითეული მეცნიერი იმის თაყვანის-მცემელი და მადიდებელი იყო. მეტადრე არაბნი დიდად აფასებდნენ საბერძნეთის ფილოსოფოსს და სახელად „მეორე მაჰმადს“ უწოდებდნენ ⁴⁶). ჩვენს „ქეშმარიტს ფილოსოფოსსაც“, რასაკვირველია, შეგნებულნი ჰქონდა არისტოტელის ღირსება და დიდება და რამდენიმე მისი თხზულება გადმოიღო ქართულ ენაზედ, სთარგმნა ეგრედვე პროკლე დიოდოხის „კავშირნი“ (Органонъ) ⁴⁷), იოსებ ფლავიოსის ის-

⁴³) Вильмень, 111.

⁴⁴) А. Цагарели, О грам. литер. груз. яз. 1873 г. стр. 12—15, 106 и примѣч. 9.

⁴⁵) Свѣдѣнія о пам. груз. письм.... IV.

⁴⁶) Шлоссерь, 358—9.

⁴⁷) П. Юс., Ист. груз. церк. 72. მეფე ერეკლე II დროს მზეჯაბუკ ორბელიანმა დასწერა არისტოტელის კატეგორიის და პროკლე დიოდოხის «კავშირთა» განმარტებანი. Древн. Тифл. 165.

ტორია და სხვ.. პეტრიწის საპიტიკოსო მოღვაწეობაც საყურადღებოა. პიტიკოსობის საზოგადო მიმართულებამ და ხასიათმა თავისი ბეჭედი დაასვა ქართველ მეღექსესაც. იმ დროს ბიზანტიაში პოეზია სარწმუნოებრივს გრძნობას დამღეროდა, საღვთის-მეტყველო ხმაზედ ჟღეროდა ⁴⁸). არაბნიც ამ გემოს ამჯობინებდნენ. იმათნი ღვთის-მეტყველნი დიდის ხალისით სწერდნენ ლექსებსა, მაგრამ იმ ლექსებში ჭეშმარიტი პოეტური მადლი სრულიად არ მოიპოვებოდა ⁴⁹). პეტრიწიც არაბთა და ბიზანტიელთა პოეზიის კვალს დაადგა და ლექსით შეადგინა იამბიკო მღვთის-მშობლის სადიდებლად, პროლოგი მსოფლიო წმიდათა პატივად, ეგრედვე ლექსით (ზოგი პროზით) გადმოიღო ქართულ ენაზე კლემაქსი იოანე სინაიტელისა. ამასთანავე პეტრიწი სახელოვანი ღვთის-მეტყველიც იყო, — სთარგმნა სხვადა-სხვა წიგნი ახალის აღთქმისა, იოანე ოქროპირის „განმარტება მარკოზის მახარებელისა“ ⁵⁰).

პეტრიწის შემდეგ წარჩინებული ფილოსოფოსი იყო არსენი, თავადის იბად ვაჩნაძის ძე, იყალთოელად წოდებული ⁵¹), რომელიც ჯვარის მონასტერში აღიზარდა. მართალია, არსენიმ არცერთი საფილოსოფოსო თხზულება არ დაგვიტოვა, მაგრამ თავის „დიდს სასწავლებელში“ ფილოსოფიას თითონ ასწავლიდა და საფილოსოფოსო სწავლას კათედრიდან ჰყენდა და ავრცელებდა —

„ამისი არს საქებელ...“

ფილოსოფია ხედვითი პრაქტიკატურთ“...

განყენებულ ფილოსოფიას გარდა, არსენმა საფუძვლიანად იცოდა ბუნების მეცნიერებაც — თიზიკა, ანატომია, ლოლიკოსობა, პიტიკოსობა და რიტორობა იმ დროს ხომ მიუცილებელს

⁴⁸) Вильменъ, 167.

⁴⁹) Веберъ, 463—4. მადლი და შემოქმედებითი ძალა ამჩნევა მხოლოდ არაბულს ლირიკას.

⁵⁰) აღ. ცაგარლის Свѣдѣнія... 44, 59. წყობილ-სიტყვაობა, გვ. 253, სხოლიო.

⁵¹) Памятники груз. стар... 110.

საგანს შეადგენდა და ანტონ კათალოკოზი, სხვათა შორის, ასე ამკობს იყალთოელი პრაქტიკულს ფილოსოფოსს—

„არსენის ფრასი ბრწყინვალე, მშვენიერი,
ალილორია განსაკვირო მაღალი“⁵¹).

კალმით არსენი განსაკუთრებით საღვთის-მეტყველო მწერლობის ასპარეზზედ მოღვაწეობდა. იმის უმთავრეს მიმართულებას და სამწიგნობრო საგანს შეადგენდა მწვალებლობის დევნა, მასთან ბრძოლა და მართლ-მადიდებლობის დაცვა. დროთა ვითარება თხოულობდა ამგვარ მოღვაწეობას. მთელ აზიასა და საქრთველოში გავრცელდა ნესტორიანთა და სხვა მწვალებელთა მოძღვრება. იმათნი ბერ-მონაზონნი დამხობას უქადიდნენ მართლ-მადიდებლობას, ცრუ მოძღვრებას ჰწერგავდნენ საზოგადოებაში. ბიზანტიის იმპერატორმა რომანოზ დიოგენმა ყურადღება მიაქცია ამ მოვლენას და ბოროტების აღმოსაფხვრელად საქართველოს საზღვრად მოვიდა. ამბობენ, იმპერატორს ჰსურდა, რომ ძალად სომხეთში მართლ-მადიდებლობა გაეცვლებინა და ყარსში კიდევ დასწვა სომხური ეკლესიაო, მაგრამ სარწმუნოების ერთგულს გვირგვინოსანს აღარ დასცალდა მწვალებლობის მოსპობა: რომანოზ იმპერატორი ჯერ აღპ-არსლანმა დაატყვევა ომში და მერე შემდეგმა იმპერატორმა თვალები დასთხარა⁵²). ენა-მკვეერი და ღრმა ლოგიკოსი არსენ იყალთოელი მედგრად ებრძოდა სომეხთა და ნესტორიანთა, ქექდა და გრგვინავდა იმათ მოძღვრების შესამუსვრელად—

„ერთ-ბუნებიანთ, სომეხთა-დ ჰქუხს არსენი,

ჰსტუორცს ცეცხლთ, განმეხავს, ჰსწვავს, აღნობს, განაქარეებს“...

არსენიმ ნესტორიანთა მწვალებლობის მოსასპობლად სთარგმნა ქართულად იოანე დამასკელის პოლემიკური თხზულებ-

⁵¹) წყობილ-სიტყვაობა, 260—62.

⁵²) П. Юсел., Ист. груз. церк. 73—5. Врданъ, 127.

ბა— „ოქროს ნექტარი“⁵⁴). როგორც წინად, ისრე იმ დროს მართლ-მადიდებელი ეკლესიის მშვიდობიანობას არღვევდა სხვა-და-სხვა მწვალებლობა. დიდად ღელავდა მეტაფრე ბიზანტია, სადაც მართლ-მადიდებლობას ბევრი შინაური მეტოქე ჰყავდა. წმ. მამანი და ღვთის-მეტყველნი თავის ძალ-ღონეს მწვალებლობის და მეტოქობის დათრგუნვას ახმარებდნენ. თუმცა საქართველოს ეკლესია მყუდროდ იყო და შინაურობაში მწვალებლობას არცინ უქადიდა, მაგრამ ქართველი ღვთის-მეტყველნი, ბიზანტიის ბაძით გატაცებულნი, მხურვალედ ეკიდებოდნენ მწვალებლობის საქმეს, ფხიზლად სდარაჯობდნენ მართლ-მადიდებლობას. ბიზანტიის სარწმუნოებრივი მღელვარება თავის ტალღებს საქართველოსაც სცემდა და აქ არის მიზეზი, რომ ჩვენი საეკლესიო მწერლობა ასე მდიდარია საპაექრო ნაწარმოებითა. არსენ იყალთოელიც სასტიკი მცველი იყო მართლ-მადიდებლობისა. ანის კრებაზედ მონაწილეობა მიიღო და სომხეთის ეკლესიის წარმომადგენელთა ცხარედ ეკამათებოდა. რასაკვირველია, რუის-ურბნისის კრებასაც დაესწრო და იმის კალამს ეკუთვნის „ძეგლის-წერა“. არსენ იყალთოელმა აღწერა ეგრედვე ზოგიერთ წმინდანთა ცხოვრება და შეკრიბა გარეს-ჯის უდაბნოს მამათა ცხოვრება⁵⁵).

3 იყო იოანი ტაიჭის ძე, სახელოვანი პედაგოგი და მეცნიერი, ანტონ კაფალიკოზის თქმისამებრ, „სიბრძნის მოყვარე“, „სიბრძნეთა შინა დიდი“, რომელიც ეგრედვე გამოჩენილ რიტორად და პიტიკოსად ითვლებოდა⁵⁶). იოანე ტაიჭის ძემ უმ-

⁵⁴) არსენზე წინად მამა ეფთიმემ გადმოთარგმნა იოანე დამასკელის «ორისა ბუნებრსათვის ქრისტესისა», А. Пагарели, Свѣдѣнія... 88. ბროსე არსენ იყალთოელს მიაწერს თხზულებას «განყოფისათვის ქართლისა და სომხითისა», Н. de la G. I. 376 II. 3. მაგრამ ბ-ნმა თ. უორდანიამ ნათლად დაამტკიცა, რომ ბროსე და შისი მოაზრენი სცდებიან. ხსენებული თხზულება ეკუთვნის სახელოვანს არსენ II კათალიკოზს, მეთუ საუკუნის მწერალს. ამავე არსენიმ სთარგმნა «დოდმატიკონი», სადაც შეკრებილია სხვა-და-სხვა მწერალთა საპაექრო თხზულებანი მწვალებელთა წინააღმდეგ, „ქრონიკები“... 79, სხოლიო, 246, 303, 309—32.

⁵⁵) П. Юсел., Жив. св. груз. цер., стр. 15 и пр. 16, 26 и пр. 22.

⁵⁶) წყობილ-სიტყვაობა, 264 და სხოლიო.

თავრესი ყურადღება საფილოსოფოსო თხზულებათა თარგმნას მიაქცია. როცა პირველ საუკუნეთა დროს, ქრისტეს შემდეგ, ათინასა და რომში საფილოსოფოსო სწავლა და ჰეროვნება დამცირდა და თითქმის კიდევ დაქლექდა, მაშინ ალექსანდრია შეიქმნა ფილოსოფიის ახალ სახლად, იქ დაარსდა ეგრედ წოდებული ალექსანდრიის საფილოსოფოსო სკოლა. თუმცა იგი სკოლა აღმოცენდა პლატონისა და არისტოტელის სწავლის ნიადაგზე, მაგრამ არც თავისებურებას იყო მოკლებული. იმ სკოლის გამოჩენილნი ფილოსოფოსნი ქრისტიანობას ებრძოდნენ, თუმცა იმათი სწავლა ზოგში მიაგავდა კიდევ მეტოქე მოძღვრებას. ალექსანდრიის ფილოსოფიას სარწმუნოებრივი და განყენებული, ეგრედ წოდებული მისთიური მიმართულება ჰქონდა და ამ მხრით ქრისტიანობის დოღმატურს მოძღვრებას უახლოვდებოდა. ამ მიზეზის გამო წმ. მამანი და ქრისტიანნი ფილოსოფოსნი წყურვილით ეწაფებოდნენ იმ ფილოსოფიის ნაყოფს. მრავალ ხანს გაგრძელდა ალექსანდრიის სკოლის გაფლენა და იმის ფილოსოფოსთა დიდი სახელი და პატივი დაიშახურეს. იმათ შორის უფრო განითქვა პორფირი ⁵⁷⁾, რომლის შესანიშნავი თხზულება, სახელად „შეყვანილება“ იოანე ტაიქის ძემ ქართულად სთარგმნა. ჩვენმა ფილოსოფოსმა გადმოიღო ქართულად ეგრედვე დამასკელის კატილორია ანუ ლოღიკა, შეადგინა დიალექტიკა, რომელიც საყურადღებოა მეცნიერებისათვის. იქ არაბულ ტერმინებით აღნიშნულია სილლოგიზმები. იოანე ტაიქის ძემვე გადმოსთარგმნა ეპიფანე კვიპრელის „თორმეტთა ქვათათვის“ ⁵⁸⁾ და საგალობელი წმინდათა. დავით აღმაშენებლის დროს ბრწყინავდა მთელი გუნდი წარჩინებულ ღვთის-მეტყველთა. იმათ შორის უფრო მეტი სახელი და პატივი მოიპოვეს ეგრემ მცირემ და თეოფილემ, რომელნიც საფილოსოფოსო განათლებითაც შესანიშნავნი იყვნენ.

⁵⁷⁾ Д. Г. Льюнъ, Исторія философіи, 1865 г. стр. 312—44.

⁵⁸⁾ თ. ჯორდანის ქრონიკები... 237 „თორმეტთა ქვათათვის“ წინადაც ყოფილა ქართულად ნათარგმნი, ე. თაყაიშვილის «სამი ისტორიული ჰრონიკა», IV—V, LXXVI I—IX.

მაგ., ეფრემ მცირე ცნობილია, როგორც „კაცი დიდი ბრძენთა შორის“, „უცხო მესილოგიზმე“, „უცხო პიტიკოსი“, რიტორი⁵⁹). ეფრემი სამცხიდგან იყო და იოანე პეტრიწის ხელ-მძღვანელობით აღიზარდა. ჯერ ასურეთში შავ მთაზედ სცხოვრებდა და მერე იერუსალიმს. სახელოვანმა მასწავლებელმა დიდი გავლენა იქონია თავის მოწაფეზე. ეფრემ მცირემაც საფუძვლიანად შეისწავლა ფილოსოფია, რომელიც ბრძოლის იარაღად მიაჩნდა და ფილოსოფოსთა „მათითავე ისრითა განგვრემდა“ ეკლესიის დასაცველად. სთარგმნა ეგრედ წოდებული „გადამოცემა“, — არისტოტელეობრივი კათილორია დამასკელისა. ეფრემის საგრამატიკო ღვაწლიც საყურადღებოა: იმან შემოიღო **წესტილი**, — გარკვეული კანონი სასვენ ნიშნების ხმარებისა. ეს კანონი დააფუძნა წერტილის რაოდენობაზედ, ერთიდან ექვსამდე ⁶⁰). ეფრემ მცირემ საკმაო ღვაწლი დასდო ქართლის მოქცევის ისტორიასაც. იმან უამბო თავის სამშობლოს „უწყება მიზეზისა ქართველთა მოქცევისასა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიხსენის“. მართალია, ავტორმა ცნობანი უმეტეს ნაწილად ბერძენ ისტორიკოსის თეოდორიტის წიგნიდან გამოკრიბა, მაგრამ მისი შრომა ამით მაინც არ მცირდება ~~იმის~~ წიგნის მეორე ნაწილი ვახტანგ მეფემ „ქართლის ცხოვრებაში“ შეიტანა ⁶¹). ეფრემის შრომაში მოიპოვება ზოგი დიდად საუკუნისხმიერო ამბავი. მაგ., ანტიოქიის პატრიარქს საქართველოში ჰქონია აგარაკნი ათასი კვამლი „მოსასყიდელად ნივთთა წმიდისა მირონისათა“... თუმცა ეფრემ მცირეზე აღრე, მეთათე საუკუნეს, არსენ კათალიკოზმა შეადგინა ქართლის მოქცევის ისტორია, მაგრამ იმის ნაწარმოებს უფრო მცირე მნიშვნელობა ჰქონდა, — ანტონ კათალიკოზის თქმისამებრ, მხოლოდ ეფრემ მცირემ „ისტორიკოსა ჩვენდა მოქცევი-

⁵⁹) წყობილ-სიტყვაობა, 257—8.

⁶⁰) Цагарели, Свѣдѣнія... 61—2. თ. ყორდანიას «ქრონიკები...» 215—18. П. Юсел., Древн. Тифлиса, 154—5.

⁶¹) ახალი ვარიანტი წმ. ნინოს ცხოვრებისა, ექ. თაყაიშვილისა, 1891 წ. გვ. XXXVI—VII. ავტორს მთლად დაუბეჭდია ეფრემის შრომა, რომელშიც, თეოდორიტის ცნობებს გარდა, ბევრი სხვა საყურადღებო ამბავია მოხსენებული. შეადარე ა. ხახანაშვილის „Источники по введению христиан. въ Грузіи“, 93 г. стр. 10—11.

სათვის“... პირველად ეფერებმა შიქცია ვრცელი ყურადღება საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელებას და, სხვათა შორის, დასწერა თომა მოციქულის ქადაგება.

მაგრამ ეფრემ მცირის უმთავრესი ძალა და შრომა შიმა-რთულიყო ღვთის-მეტყველებაზე. საღვთის-მეტყველო მწიგნობრობაში გამოიჩინა იმან თავისი დიდი ნიჭი იქ დაიდგა დიდუბის ძეგლი. იმის დრომდე ბევრი რამე აკლდა ჩვენს-საეკლესიო მწერლობას და ნაკლი ეფერებმა შეავსო. ამბობენ, რომ თანამემამულემ და თანამოღვაწემ საბა თუხარელმა აიძულა ეფრემი ს.თარგმნელოდ იმ წიგნთა, რომელნიც ქართულ ენაზედ არ მოიპოვებოდა. ეფრემის თარგმანებს დიდი ღირსება სძევს, — იგი სიტყვა-სიტყვითა, მეცნიერული და სხოლიოებითა შემკული. იმან სთარგმნა გრიგოლ ღვთის-მეტყველის-სიტყვანი, ცხოვრება და წამება მრავალთა წმიდათა, ფსალმუნთა განმარტება. იმის ნათარგმნია მეექვსე მსოფლიო კრების „სჯულის კანონი“, თუმცა წმ. ეფთიმის შრომად სთვლიან⁶²⁾.

ეფრემ მცირემ ეგრედვე გადმოიღო ქართულად დიონოსის არეოპაგელის „ზეცისა იერარხიისათვის“, წმ. კასიანეს სიტყვანი, იოანე დამასკელის თქმულნი⁶³⁾ და ბევრი სხვა შესანიშნავი თხზულება.

საეკლესიო მწიგნობრობას ნაკლები შრომათარც თეოფილემ დასდო. ეს სახელოვანი ღვთის-მეტყველი, რომელიც აღზარდა წმ. გიორგი მთაწმინდელმა, დაეით აღმაშენებლის დროს ქ. კონსტანტინეპოლს იმყოფებოდა მონასტერში და მალე ისრე განითქვა, რომ ტარსის-მიტროპოლიტობა მისცეს. თეოფილე წოდებულთა „მრჩობლ-ფილოსოფოსობით ყოვლად განთქმულ კაცად“, „თანამედროეთა თვისთა, ფილოსოფოსთა

⁶²⁾ თ. გორდანიას „ქრონიკები“... 220—8. Цагарели, Свѣдѣнія... 58, 88. «სჯულის კანონი» მოხსენებული არ არის წმ. ეფთიმესაგან შედგენილ სიაში, თუმცა იმის ბიოგრაფი ამბობს, რომ „სჯულის კანონი“ სთარგმნაო.

⁶³⁾ *ibid.* 62. წმ. ეფთიმის ცხოვრების აღმწერელი ამბობს, კასიანეს სიტყვანი წმ. ეფთიმემ სთარგმნაო, *ibid* 58. წმ. კასიანეს ცხოვრება და სიტყვანი უთარგმნით X—XI საუკ. ხელ-ნაწერები სინაის მთაზე მოიპოვება, Пам. груз. стар. 229—30, 232—3.

იოანეს და ეფრემის და არსენის, თანარიცხვის ღირსად“... ამ „ბრძოლთა ფილოსოფოსობით“ შემკულმა მრავალი წიგნი სთარგმნა ბერძნული, სხვათა შორის, ცხოვრება წმ. ილარიონ კახელისა, რომელიც ფრიად შესანიშნავი მოღვაწე იყო. წმ. ილარიონის ცხოვრებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველ საზოგადოებისათვის. იმან კახეთში დააარსა მამათა და დედათა მონასტერი, გაამშვენებინა გარესჯის უდაბნოს ლავრა და შემდეგ მრავალ ღვაწლისა გარდაიცვალა თესლონიკეში. თავის დროს ისე ბრწყინავდა, რომ მისი გვაში იმპერატორმა ვასილ მაკედონელმა თესლონიკიდან დიდის პატივისცემით მოასვენა ჯერ კონსტანტინეპოლს და მერე დაკრძალა ქართულ მონასტერს „ჰრომანიაში“. თეოფილემ გადმოიღო ქართულად ეგრედვე ლიტურგია და რამდენიმე კანონი შეადგინა ქართველ წმიდათა სადიდებლად⁶⁴). დასასრულ უნდა მოვიხსენოთ, რომ დავით აღმაშენებლის დროს სცხოვრებდა საერო პოეტი ძანაკორელი, არაგვის მხრიდან, რომელმაც თავისებური ლექსთა წყობა შემოიღო. პოეტის ნაწარმოებს ჩვენამდე არ მოუღწევია⁶⁵) და ვერცარაფერს ვიტყვი. დაესძინო მხოლოდ, რომ თვით დავით აღმაშენებლის მემკვიდრე, მეფე დიმიტრი პიტიკოსი იყო და საუკეთესო მწერლად ითვლებოდა⁶⁶). სჩანს, რომ საერო პოეზიასაც დავით აღმაშენებლის დროს ჩაედგა სული...

⁶⁴) წყობილ-სიტყვაობა, 259. Цагарели, Свѣдѣнія... 79—80. მისთვის Памятн. груз. стар. 38—41. П. Иосел., Ист. груз. церк. 79.

⁶⁵) П. Иосел. Описание Душета, 65,

⁶⁶) Баратовъ, IV. 92.

წინააღმდეგეთ, რომ დაეით აღმაშენებელმა პირველი ყურადღება სამეფოს დამდაბლებულ კვერთხს მიაქცია, განახორციელა თვით-მპყრობელობა, რომელსედაც დააფუძნა განსაკუთრებული ერის მმართველობაო. ეს მმართველობა იმაში მდგომარეობდა, რომ მთლად საზოგადოებრივი ცხოვრება ტახტს და სამეფო კვერთხს დაემორჩილა, ერთს უზენაესს უფლებას დაემონა. როცა ესეთი წეს-წყობილება არსებობს, მაშინ საზოგადოებრივი თავისუფლება და თვით-მოქმედება მოსპობილია, ადგილობრივი ანუ სათემო გამგეობა საკუთარს მნიშვნელობას და ძალას მოკლებულია. უკვე ისიც მოვიხსენეთ, რომ საქართველოს მდგომარეობა სწორედ ამნაირს გამგეობას თხოულობდა. უმეტეს ნაწილად შინაურმა უწყისობამ დაჰბადა ეს სასტიკი გამგეობა. მართლაც, როცა მემატთანე აღნიშნავს მეფის სხვა-და-სხვა უფლებას და მოვალეობას, მაშინ ცხადად გვიჩვენებს, რომ საქართველოს მეტად ესაჭიროებოდა მყუდროება და მშვიდობიანობა. მემატთანის განმარტებით, მეფის მოვალეობას, სხვათა შორის, შეადგენს „განხეთქილებათა კრძალვა“, „სამეფოსა წყნარობისა ღონენი“, „მთავართა ზაკვისა ცნობანი“, „შეპკოდეთა წყალობით წერთნანიო“... ბოლოს მემატთანე დასძენს, რომ ყოველ ამაში „ვერეინ ძველთა და ახალთა მეფეთაგანი ემსგავსა“ დაეითსაო¹⁾. მაშასადამე, „განხეთქილება“, „ზაკვა“, „შეპკოდება“ და სხვა ამგვარი ბოროტება ჩვეულებრივი მოვლენა იყო და მეფემაც ამ ბოროტების აღმოსაფხვრელად დაადგინა ის სასტიკი ერის-მმართველობა, რომელმაც მოსპო მთავარ-ერისთავთა ურჩობა და სათემო დამოუკიდებლობა. რასაკვირველია, დროს განძველობა იყო საჭირო ასეთის ერის-მმართველობის ასაღორძინებლად. ახალმა გამგეობამ მაშინ შეისხა ფრთები, როცა მეფემ შემუსრა მტერნი და მეტოქენი, „სულტანი დასვა მოხარკელ თვისად“, „მტვერად დასხნა სპარსნი, ხოლო გლეხად მთავარნი მათნი“...

¹⁾ ქ.-ცბა, გვ. 255.

ამბობენ, რომ დავით აღმაშენებელმა ვერ შესძლო ფეოდალობის დასუსტება²⁾ და ამ აზრს თითქო კიდევ ამტკიცებს ის გარემოება, რომ დავით აღმაშენებლის შემდეგაც არ შეწყვეტილა განხეთქილება და ერისთავთა ზაკვა. მაგრამ საქმე იმაშია, რომ ფეოდალობა სახელმწიფოს ქვა-კუთხედს შეადგენდა, მისი მოსპობა და უარყოფა შეუძლებელი იყო, რადგანაც ეს ძირიანად შეარყევდა მთელს სამეფო შენობას და არც დავით აღმაშენებელს ჰქონდა დრო და სურვილი ასეთი ცვლილება მოეხდინა. მეფეს უნდოდა მხოლოდ, სამეფო კვერთხი აღემალლებინა და წადილს კიდევ მიაღწია: ფეოდალობა ტახტის მონად გადააქცია და საერისთვო გამგეობა თავის ნებას და დატბაჯს დაუმორჩილა. ერის მმართველობა ახალს გზას დაადგა, — ყოველივე მეფის ნებით და დარბაზით სწარმოებდა...

შუა საუკუნოების დროს ევროპაში შინაგანი სახელმწიფო გამგეობა და მართვა სულ სხვაფორივე იყო მოწყობილი. იქ საეკლესიო და სამოქალაქო უწყება ერთი-ერთმანეთს ეწინააღმდეგებოდა, ეცილებოდა და ამიტომ მთელი სახელმწიფოებრივი ცხოვრება დაუცხრომელ ბრძოლას წარმოადგენდა ტახტსა და ეკლესიას შორის. თუმცა ამ ბრძოლაში ეკლესია იმარჯვებდა, მაგრამ მისი ძლევა-მოსილობა არც ისეთი იყო, რომ მეტოქეს იარაღი დაეტოვა და გამარჯვებულს დამორჩილებოდა. აქ არის მიზეზი, რომ ევროპაში ვერ დაარსდა ეგრედ წოდებული თეოკრატია, — ეკლესიისა და სასულიერო წოდების ბატონობა, ხელმწიფება³⁾. სხვაგვარად დატრიალდა ერის-მმართველობის საქმე ბიზანტიაში. ბიზანტია აღიარებდა წმ. მამათა საპოლიტიკო მოძღვრებას. ხოლო ეს უკანასკნელი აი. რას ასწავლიდა: ყოველი მეფობრივი ერის-მმართველობა, დაწესებული გამგეობა ღვთიურის შთამოებისაა და ამიტომ ქვეშევდომნი უნდა ემორჩილებოდნენ დადგენილს წეს-წყობილებას, მაგრამ ესევე არ ითქმის პირადად მმართველისა და გამგებლის შესახებ, — კაცს უფლება აქვს, როცა გარემოება აძულებს, ურჩობა

²⁾ Баратовъ, IV. 36 იხ. ვგრედვე ანტ. ფურცელაძის «ბრძოლა» 95.

³⁾ Чичеринъ, 95—8.

გაუწიოს ამ უკანასკნელთაო. რასაკვირველია, ლოლიკური დასკვნა ამ მოძღვრებისა თხოულობდა, რომ მეფე შემკული ყოფილიყო სხვა-და-სხვა საჭირო ზნეობრივის ღირსებით და მხოლოდ მაშინ შეეძლო მოჩილება მოეთხოვა ⁴). ცხადია, რომ ეს მოძღვრება უფრო დიდს ძალას და მნიშვნელობას ანიჭებდა მეფეს, ვიდრე დასავლეთ ევროპაში იყო. დაერთ აღმაშენებელმა სამეფოს გამგეობა ბიზანტიის საპოლიტიკო მოძღვრებაზედ დაამყარა და რადგანაც გამგებლის და ხელის-უფლის პირადი ღირსება და წმინდა ზნეობა აღიარებული იყო ერის-მმართველობის უპირატეს თვისებად, ამიტომ მეფემ ყოველი ღონის-ძიება იხმარა, რომ ღირსეულთა ჩაჰბარებოდათ სამეფო საქმეების წარმოება. აღმოსავლეთის მაგალითიც თვალ-წინ ჰქონდა. როგორც წინადაც მოვიხსენეთ, თანამედროვე მელიქ-შაჰებრძენს მეფედ ითვლებოდა. იმისმა ვეზირმა ნიზამ-ალ-მულქმა შეადგინა ერის მმართველობის სახელმძღვანელო და თავის თხზულებაში ბევრი გონიერული დარიგება, ბრძნული რჩევა და სასარგებლო ისტორიული ამბავი წარმოსთქვა სახელმწიფოს შინაურ გამგეობის გასაუმჯობესებლად ⁵).

უეჭველია, მელიქ-შაჰის და იმის ვეზირის მოღვაწეობას გაეღენა ექნებოდა დავით აღმაშენებელზედ და, სხვათა შორის, ამ გაეღენითაც აიხსნება, რომ საქართველოს მეფემ განაახლა ერის მმართველობა. და საყურადღებო კიდევ ის არის, რომ განახლება დაეტყო მართვა-გამგეობის ყოველ ნაწილს და განუწყვეტელმა ლაშქრობამ მეფე ვერ დააბრკოლა ამ დიდის საქმის შესასრულებლად...

როცა გარემოება და დრო ხელს უწყობდა, მეფის პირველი ზრუნვა „საქმეთა გამგეობა“ იყო. სამწუხაროდ, მატიანემ საკმაო ცნობა არ დაგვიტოვა, — თუ როგორ მოაწყო მეფემ ადმინისტრატული მმართველობა და რა ცვლილება შემოიღო. მხოლოდ ცხადად სჩანს, რომ ხელის-უფალნი, მოხელენი და მოწესენი ახალნი დააყენეს. მართვა-გამგეობის წყობილება

⁴) *ibid.* 98—102.

⁵) *История*. 643—4.

და აგებულება კი ძველივე დარჩა და ეს იმიტომ, რომ ენება და ბოროტება უფრო მპართელოთა და გამგებელთაგან წარმოსდგებოდა, ვიდრე თვით ადმინისტრატულ სისტემისაგან. ძველნი მთავარ-ერისთავნი სავსენი იყვნენ ბიწიერებით, ეურჩებოდნენ მეფის ყოველ კეთილს საქმეს და წადილს, ღალატსა და ორგულობას არ იშლიდნენ, — „ნათესავი ქართველთა ორგულ-ბუნება არს პირველითაგანვე თვისთა უფალთაო“ და როცა ძალას შეიკრებს, იწყებს „განძრახვად ბოროტისაო“⁶⁾. ორგულ-ბუნების“ მოსასპობლად და სამეფო მეურნეობის წარსამატებლად საჭირო იყო მთავარ-ერისთავთა გამოცუვლა და დავით აღმაშენებელმაც ამ საშუალებას მიმართა. საყურადღებოა ის ღონის-ძიებაც, რომელსაც მეფე ხმარობდა მართვა-გამგეობის გასაუმჯობესებლად. მათიანე გადმოგვცემს, რომ მეფეს ბრალსა სდებენ, — ერთს შეიყვარებს და განადიდებს, მეორეს მოიძულებს და დაამცირებს, ამას აღამალლებს და იმას დაამდაბლებსო⁷⁾. ასეთი ბრალის დება ცხადად ამტკიცებს, რომ მეფემ უარყო არსებული წესი მთავარ-ერისთავობის მემკვიდრობით მიღებისა და გზა გაუხსნა ნიჰსა და პირადს ღირსებას — „ერთგულნი, ფრთხილნი და ახოვანნი ნაცვლად ორგულთა, და ჯაბანთა, და უღირსთა აღიდნეს... არავინ იყო ესოდენ მართლად აღმწონელ საქმეთა და მცნობელ ვითარებისა კაცისა...“⁸⁾ მაშ სჩანს, რომ განახლება შეეხო პირველად მოხელეთა და არა მოხელეობას, გამგეობას. „ერთგულნი, ფრთხილნი და ახოვანნი“ მიწვეულ იქნენ ქვეყნის საპატრონოდ და იმათ მოვალეობას შეადგენდა მეფის სურვილისამებრ მოქმედება.

მუდმივი ლაშქრობა ნებას არ აძლევდა მეფეს, საკუთარი ყურადღება მიექცია შინაურ წესისა და რიგის დაცვისათვის. შეიძლებოდა ასეთს ლაშქრობას ღალატი და ღელვა გამოეწვია სამეფოში. ამის ასაცილებლად მეფემ მოხელენი თავის „თვალად“ და „ყურად“ განადა: მეფის უხილავი და უსმენელი, იმის უც-

⁶⁾ ქ.-ცბა, 260.

⁷⁾ *ibid.*

⁸⁾ *ibid.* 261.

ნობელი და გაუგებარი არა იყო-რა — „გინა სიტყვა ბოროტი თქმული, არა რა დაეფარებოდა“, თვით „გულის სიტყვანიც“ უწყოდა⁹⁾... მოხსენებული არ არის, — თუ როგორ წარმოებდა, რომელ მანქანას და რა ძალას მოჰყავდა მოძრაობაში ასეთი სასტიკი გამგეობა, რომლისთვისაც დაფარული არა იყო-რა, მაგრამ ცხადია, რომ მთელ სამეფოში, ტახტიდან მოკიდებული ყველა კუთხემდე, თითქო ტელეფონი იყო გაბმული და ამ ტელეფონის მართულებს მსწრაფლად ამბავი მიჰქონდათ მეფესთანაო. ასეთმა გამკეობამ სრულიად აღმოუჩრა ზაკვა და ლალატი, დაამყარა შინაური მყუდროება, მოსპო ჩვეულებრივი შფოთი ერისთავთა და დანერგა მორჩილება. მემატთანე გვარწმუნებს, რომ ყველამ უწყოდა, — „პირით აღმოსვლასავე თანა სიტყვისასა საცნაურ ქმნილ არს წინაშე მეფისაო“... და, რასაკვირველია, „იყო ყოველთაგან საკრძალავი და სარიდო“... „ვერცა მსოფლიო ვინმე და ვერცა მოქალაქე იკადრებდა განდრეკილად სელად“¹⁰⁾... არ უნდა დაეიფიწყოთ აგრედვე, რომ ყოველ მოხელეს ვალად ედვა წესად სელა, ესე იგი კანონისა და სამართლის მიხედვით მოქმედებდა. მისი „აღმალლება“ დამოკიდებული იყო ამ მოვალეობის აღსრულებაზედ და ულმობელი სასჯელი, „განპატიჟება“ მოელოდა, უკეთუ წესად სელას ასცილდებოდა.

მაგრამ მეფემ წყალობის გაცემაც უხვად იცოდა. მისი მაღალი და გამჭრიახი გონება, მისი ლმობიერი და დროზედ მრისხანე გული მამობრივს სიყვირულს და სისასტიკეს იჩენდა იმის დაგვარად, — თუ როდის რა იყო საჭირო. მაგალითებრ, ჰერეთ-კახეთის დაპყრობის შემდეგ, მეფემ „მზეებრ მოჰფინა წყალობა ყოველთა ზელა მკვიდრთა ქვეყანისასა“... ასე მოიქცა შირვანის აღების დროსაც¹¹⁾. წმ. მამათა კრებაზე კი მეფე სასტიკად მოეპყრა დამნაშავეთ, ტფილისის აღების დროსაც მრისხანება გამოიჩინა და ხუთასი მაჰმადიანი სარჩობელაზე ჩამოაკი-

⁹⁾ *ibid.* 257—8.

¹⁰⁾ *ibid.*

¹¹⁾ ქ.-ცბა, გვ. 243, 252.

დებინა. ხოლო აშორნის ომის შემდეგ, როცა მეფემ ბიჭინტამდე მოელო აფხაზეთი, „ღირსნი წყალობისანი შეიწყალნა, შემცოდენი დაიპყრნა და სწერთნა“... ესეთი მოქმედება, რომელიც სიმართლეზეა დაფუძნებული და მისგან მომდინარეობს, მეფის პირადს ღირსებას ამაღლებს და ამასთანავე სასოებას და ნუგეშს სთესავს ქვეშევრდომთა სულსა და გულში. მიზეზიც აქ არის, რომ მეფემ „წესად სელა“ საყოველთაო ჩვეულებად გარდააქცია, თვით „შიში დიდი და ზარი მისი, რომელიც განითქვა კიდეთა ქვეყნისათა“, მოლაღატეთა და ორგულთა ცკი „წესად სელას“ უჩვენებდა...

ერის-მმართველობის ერთს შტოს შეადგენს სამართლის წარმოება. დავით აღმაშენებლის დროს განახლება დაეტყო სამართლის საქმესაც, თუმცა, სამწუხაროდ, არა სჩანს,—როგორ იყო მოწყობილი სასამართლო და მართლ-მსაჯულება. წმ. მამათა კრება და „ძეგლის წერა“ ნათლად ამტკიცებს მხოლოდ, რომ მეფე ჯეროვან ყურადღებას აქცევდა კანონ-მცებლობასაც. აქ საჭიროა შევნიშნოთ, რომ ძველ დროიდანვე ქართველებმა იცოდნენ ბერძნული და რომაული სამართალი¹²⁾, თუმცა საკუთარი რჯული რა კანონი ჰქონდათ და თავის სამართალს მისდევდნენ. მეფის მოვალეობას, სხვათა შორის, სამართლის ქმნაც შეადგენდა, მეტადრე როცა გასაბჭობი საქმე მალალ წოდებას შეეხებოდა, ანუ სხვათრივ საყურადღებო იყო. მაგრამ ხშირი ლაშქრობა, „სიმრავლითა სპათათა და სიმალითა სელა“ მეფეს აბრკოლებდა სამართლის ქმნად, თუმცა მოჩივარნი მისგან ელოდნენ „განკითხვასა და შეწეწასა მეფობრივსა“, აღიოდნენ ბორცვასა, კლდესა და ხესა ზედა და უცდიდნენ—მეფემ გაგვასამართლოსო... ეს გარემოება მოწმობს, რომ საზოგადოებას დიდად ესაჭიროებოდა „ქმნა მართლისა სამართლისა“ და ამისათვის მეფემ განაწესა „კაცნი მართლიად მცნობელნი და გამკითხვარნი მოჩივართანი, რომელთა მიერ მიიღებდეს კურნებასა¹³⁾. ეს ნიშნავს, რომ დაწესდნენ მოხელენი — მოსამართლენი, დაარსდნენ

¹²⁾ Баратовъ, IV. 33.

¹³⁾ ქ.-ცბა, 257.

განსაკუთრებულნი სამართალნი. ხოლო წინად სამართლის ქმნა მინდობილი ჰქონდათ მთავართა და ერისთავთა, რომელნიც უიმისოდაც დატვირთულნი იყვნენ მრავალგვარ მოვალეობით. და რადგანაც სამართლის ქმნა განცალკევებულ საქმედ გარდაიქცა და „მცნობელთ“ ჩაჰბარდა, რჯული და კანონიც ახალს გზას დაადგა, ხალხს დიდი შეება მიეცა...

დავით აღმაშენებელმა უფრო შესანიშნავი ცვლილება სამხედრო გამგეობაში მოახდინა. მემკვიდრე ამბობს, რომ მეფის მოვალეობას, სხვათა შორის, შეადგენს მხედართა განწესება, სპათა დაწყობა, ღონიერი მიმართება და სხვ. და ყველა ამ საქმეში არც ერთი მეფე—არც ძველი და არც ახალი—არ შეედრებოდა დავით აღმაშენებელსაო¹⁴). მართლაც—და, უმთავრესი ყურადღება მეფემ სამხედრო გამგეობას მიაქცია და ისეთი შემოქმედებითი ძალა გამოიჩინა, რომ მის მიერ დაარსებული სამხედრო გამგეობა სამაგალითო შეიქმნა. იმის სამხედრო სკოლაში აღიზარდნენ და გაიწვრთნენ სახელოვანნი გმირნი და სპასალარნი, რომელთაც დაამშვენეს ჩვენი სამხედრო ისტორია და დიდება მოუპოვეს სამშობლოსა. და მეფის ასეთი ღვაწლი მით უფრო საყურადღებოა, რომ იმის გამეფებამდე საქართველოს მხედრობა სამწუხარო მდგომარეობაში იმყოფებოდა. პირველად, რომ ჯარი ცოტა იყო და მეორედ—ჯარს საომარი საქურველი აკლდა, მეღვარი მხნეობა და ვაჟ-კაცობა არა ჰქონდა, მოშიში და დაჯაბანებული იყო. თურქთა სამხედრო გამგეობა და ლაშქარი შედარებით ძლიერ სჯობდა ჩვენს სამხედრო გამგეობას და ლაშქარსა. ამას გარდა, ქართველ ჯარის კაცთ არ იცოდნენ მტრის სალაშქრო ზნე-ჩვეულება და ეს დიდი შეცდომა და ნაკლი იყო. დავით აღმაშენებელმა სამხედრო საქმის გაუმჯობესობა იმით დაიწყო, რომ ჯარი ნელ-ნელა გაწვრთნა, გამბედაობა და გულადობა ჩაუნერგა „ქებითა და ნიჭითა, ხოლო ჯაბანთა სადედლოთა შთაცმითა“ და ბოლოს ხომ ახალი სამხედრო წესი და წყობილება

¹⁴) *ibid.* 255.

დაუდგინა. როგორც უკვე შევნიშნეთ, დაეით აღმაშენებელს ეკუთვნის როქის სპის დაარსებაც. პართალია, როქის სპა წინადაც იცოდნენ საქართველოში, მაგრამ დაეით აღმაშენებელმა სხვაფრივ მოაწყო ამ სპის საქმე, — როქის სპა მუდამ სალაშქროდ მზად იყო, სამხედრო ფეხზედ იდგა, დანიშნული უფროსნი ჰყევანდა და ბანაკ-ბანაკად ესახლა. როგორც როქის სპის, ისე სხვა ჯარის საომრად მოყვანა სისწრაფით შეიძლებოდა. ამას ამტკიცებს ქ. ანისკენ გალაშქრება: მოწვევის მესამე დღეს სამოცი ათასი შეიარაღებული მხედარი წარსდგა მეფის წინაა¹⁵⁾.

როქის სპაში ითვლებოდნენ საუკეთესო მხედარნი — „ჩვეულნი და მოკაზმულნი, ცხენ-კეთილნი და პირშეუქცეველნი“. მაგრამ ამ ლაშქრის ცვლილება უფრო იმაში მდგომარეობდა, რომ დაეით აღმაშენებელმა იგი უცხოელთაგან შეადგინა და სამუდამო ჯარად დააწესა. წინაღ კი უცხოელთა დროებით საშეგლად მოიწვევდნენ ხოლმე. როქის სპის უმთავრესი მოვალეობა მკვიდრებს იყო, — იმას ებარა ცხენ-სიმაგრეთა დაცვა და აღება. ქართველთა ძველადვე მიღებული ჰქონდათ ბერძენთაგან სამხედრო ხელოვნება. მაგ., იცოდნენ ხმარება ფილაკაენისა (ქეის სასროლი მანქანა), ტარონისა (გალაენის მრღვეველი), ნალმისა და ამ მხრივ დაეით აღმაშენებელს ახალი არა შემოუღია-რა¹⁶⁾, მაგრამ პირველად იმან დაარსა მეციხოვნეთა მუდმივი რაზმი. ლაშქრობის დროს როქის სპას და კერძოდ ქართლის მხედრობას ეპყრა სამეფო დროშა და თავისი საკუთარი ადგილი ეჭირა ბრძოლის ველზე. სამხედრო წყაზის და ტაქტის მხრივაც როქის სპას მეფემ ახალი დანიშნულება მისცა.

დაეით აღმაშენებლის დროს ქართველებს მიღებული ჰქონდათ ბიზანტიისა ანუ რომის საომარი დაწყობა. ჯარისა, ეგრედ წოდებულ მწკრაგებდაგა ტაქტიკა. ეს ტაქტიკა თხოულობდა, რომ რამდენიმე რაზმი ორ მწკრაედ დაწყობილიყო, ჯა-

¹⁵⁾ *ibid.*

¹⁶⁾ უფროსი «ივერია» 1883 წ. № 10, თ. თათარყან დადიშკელიანის გამოკვლევა. რამდენიმე საბუთიანი შენიშვნა ამ გამოკვლევაზე იხ. ვლ. მიქელაძის წერილში „О древне-грузинскомъ войскѣ“, газ. „Кавказъ“ 84 г. № 92.

დრაკის კაცების მსგავსად. ორისავე მწკრივის რიცხვი თანასწორი უნდა ყოფილიყო. პირველი იერიშით მიდიოდა და, თუ სიგრძით მტრის მოწინავე ჯარს აღემატებოდა, მაშინ ფრთებს ჰშლიდა და ორმხრივ მოეხვეოდა მოწინააღმდეგეს. მეორე მწკრივი პირველს ჰშველოდა. დავით აღმაშენებელმა შესცვალა ეს სატაქტიკო წესი,—ორის მაგიერ სამი მწკრივი შემოიღო. თვითვეულის საკუთარი დანიშნულება ჰქონდა. პირველს შეადგენდა წინამძღოლი ჯარი, მეორეს—ყოლბი ანუ თავი და თავი ჯარი, ხოლო მესამეს—მაშველი. მაშველ მწკრივად ითვლებოდა როქის სპა¹⁷⁾, რომელსაც თვით მეფე წინ უძღოდა.

ეგრედ წოდებული დისციპლინა ლაშქრის სული და გულია. ნაკლები მნიშვნელობა არც ჯარის-კაცის ყოფა ქცევას აქვს. დავით აღმაშენებელმა ახალი წესით და სასტიკის განკარგულებით აღამაღლა დაცემული ზნეობა ჯარისა, ლაშქარს აღუკრძალა „საეშმაკონი სიმღერანი, სახიობანი და განცხრომანი, გინება და ყოველი უწესობა“, ჯარში დაარსდა მორჩილება, მოვალეობის შეკნება და აღსრულება. სამხედრო კაცის მცირედი დანაშაულებაც კი ვერ დაიფარებოდა. არა თუ საქმე, თვით სიტყვა კეთილი და ბოროტი არ დავმალებოდა მეფესაო და ბრალდებულს სასტიკი სასჯელი სდევნიდა¹⁸⁾. ბოლოს უნდა მოვიხსენოთ, რომ მეფემ, სხვათა შორის, ლაშქრობის გასაადვილებლადაც ყურადღება მიაქცია გზების გაყვანას და გამართა ხიდნი „მდინარეთა სასტიკთა ზედა“, „გზანი საწყინოდ საეაღნა ქვა-ფენილ ჰყენა“... გზებისა და ხიდების გაკეთებამ ხელი შეუწყო „სიმრავლითა სპათათა და სიმალითა სელასა“¹⁹⁾ და საკვირველი არ არის, რომ მფრინავე სპასპეტი უეცრად და მოულოდნელად მტერს ესხმოდა და მუსრს ავლებდა.

იმ დროს აღმოსავლეთში აღებ-მიცემობის და სხვა-და-სხვა მეურნეობის აღორძინებას მეტად მისდევდნენ. არაბთა და სპანოგადოდ მაჰმადიანთა თვალთ-გადუწვდენელი ველ-მინდორნი

¹⁷⁾ ibid.

¹⁸⁾ ქ.-ცბა, 856—7.

¹⁹⁾ ibid.

სარწყაე-რუებით მოჰფინეს, მრავალი საქარაენო გზანი გაიყვანეს უდაბნო ადგილებში, ეაჭრობა გაავრცელეს, მრეწველობა და წარმოება გააღიღეს. ამ გარემოებამ გაელენა იქონია საქართველოზედაც. და როცა დავით აღმშენებელი შრომასა და ხარჯს არ ზოგავდა თავის სამეფოში მიმოსვლის გასაუმჯობესებლად, სამხედრო საჭიროების გარდა, აზრად ეაჭრობისა და მეურნეობის წარმატებაც ჰქონდა. ცნობების უქონლობის გამო ნიშნობლივ ძნელია ითქვას, — თუ რა ღვაწლი დასდო მეფემ მეურნეობისა და ეაჭრობის საქმეს, რაოდენად ააღორძინა ხალხის ეკონომიური მდგომარეობა, მაგრამ უცილობელი კია, რომ იგი მზრუნველობას არც ეკონომიურის ცხოვრების წარმატებას აკლებდა. სჩანს, რომ მეფე ცდილობდა მეტადრე მეურნეობის ასაყვავებლად. ამას ამტკიცებს ჩვენამდე მოღწეული თქმულება — „თეფნი აძერთა წყალთაგან იმერთა წყალთა შთამესხნესო“²⁰). როქის სპის დაარსება, უხვი შეწირულება მონასტერთა სასარგებლოდ, ტურთა ტაძართა აშენება და განახლება და სხვა ამგვარი საქვეყნო საქმე ღალადებს, რომ საქართველოს ეკონომიური მდგომარეობა შესამჩნევად გაუკეთესდა, ხალხის სიმდიდრემ იმატა. აქ არის იმის მაზეზიც, რომ დავით აღმაშენებელმა დააარს დიდი სასწეულო სახლი (ქსენონი), რომელსაც დაუნიშნა საკუთარი შემოსაველი²¹). ქსენონში შეკრიბა „თვითო სახითა სენითა განცდილნი“ და წესდება დაუწერა, ხშირად თითონ მეფე უელიდა საკუთარს ხელით, პატრონობას უწედა და ნუგეშს აძლედა ავადმყოფებსაო. ამ სასწეულო სახლის დაარსება უნებლიედ გაგონებთ სახელოვან ბუიდების მეფობის დროს, როცა სპარსეთში ქ. შირაზს პირველად ააშენეს დიდი ქსენონი²²)...

მეფე სხვათრიაც ზრუნავდა საზოგადოებისათვის. იმ

²⁰) Баратовъ IV. 29.

²¹) ქ-ცბა, გვ, 244.

²²) Шоссеръ, 348. წინად მოვიხსენეთ, რომ იმ დროს მეურნეობას დო-სტაქრობას და სხვა ამგვარ მეცნიერებას ქსენონებში ასწავლიდნენ. შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ დავით აღმაშენებლისაგან დაარსებული დიდი ქსენონი სამეურნეო ოკადემიასაც შეადგენდა.

დროს ყველგან აღმოსავლეთში გლახაკთა და ქერიე-ობოლთა მდგომარეობაზედ იყო მიქცეული ყურადღება. მელიქ-შაჰი და მისი ვეზირი ნიჰამ-ელ-მულქი დიდს შემწეობას აძლევდნენ გლახაკთა²³⁾ და ცდილობდნენ ამ საშუალებით სიღარიბე მოესპოთ. თუმცა წყალობის გაცემით სიღარიბე ვერ აღმოიფხვრება, მაგრამ აღმოსავლეთში ამ საზოგადოებრივის სენის წამლად მაინც წყალობა მიაჩნდათ. ასეთს აზრს სარწმუნოებრივი საფუძველიცა ჰქონდა. როგორც ქრისტიანობა, ისრე მაჰმადიანობა ასწავლიდა, რომ გლახაკთა და დაერდომილთა უწყალობეთ, უნუგეშეთო. X დავით აღმაშენებელი დიდად მოწყალის გულისა იყო და უბედურად სთვლიდა იმ დღეს, როცა ფულით სავსე ქისას არ დააცარიელებდა გლახაკთა მისაცემად. ერთს დღეს ოც და ოთხი ათასი დრაჰკანი გარდასცა მოძღვარს ღარიბებისათვის დასარიგებლად და სხვა დროსაც მის უხვს წყალობას თითქო დასასრული არა ჰქონდა. მეფეს უყვარდა ტყვეთა განთავისუფლებაც და, მატიანის თქმით, ეინ მოსთვლის, — თუ რაოდენი ტყვე გამოიხსნა ყიფჩაყთაგან და თავისფლება მიანიჭა²⁴⁾...

დავით აღმაშენებლის მეფობის უკანასკნელ დროს ოდესმე დამცირებულნი საქართველო ძლიერ სამეფოდ შეიქმნა. სპარსეთი კრძალვითა და შიშით შეჰყურებდა ამ სამეფოს, რომელმაც პირველი ადგილი დაიჭირა მთელ წინა აზიაში. „მოხარკე სულტანი“ მუდამ მეფის სიამოვნების ფიქრში იყო — „წარმოავლენდის მოციქულთა ძღენითა“... „წარმოსცნის საჭურჭლენი მძიმენი, ტურფანნი, მრავალ-ფერნი, ფრინველნი და ნადირნი უცხონი და ძვირად საპოვნელნი და ეძიებნ მშვიდობასა და სიყვარულსა“... გარეშე პატიესა და დიდებას შინაური მდგომარეობაც შეესაბამებოდა, — საქართველო აჰყავდა, გონებრივად და ზნეობრივად აღმაღლდა, „გადაემატა ყოველთა ქამთა მშვიდობითა და სიმღარითა“... სამშობლო მეტსაც მოელოდა მეფისაგან, რომელსაც „ეგულვებოდა გაზაფხულ ქმნა დიდთა

²³⁾ ibid. 643, 645.

²⁴⁾ ქ.-ცბა, 256—7.

საქმეთა და უფროსთა ლაშქრობათა“. სამწუხაროდ, გვირგვინოსანს აღარ დასცალდა, — შუა ზამთარს, იანერის ოც და ოთხს, შაბათ დღეს გარდაიცვალა და თან წაიღო გულში დამარხული ღრძა და პატიოსანი ფიქრნი და განძრახვანი. მაგრამ საცნობლად საქმენი დარჩნენ და საქართველოც, თავის საბედნიეროდ, დიდ ხანს მისდევდა იმ საქმეთა კვალს. ჩვენმა ეკლესიამ დაფით აღმაშენებელი წმინდანად აღიარა და იმის თაყუან-საცემლად დღესასწაული დაადგინა. საქართველოს ძველი მაღლიანი ეკლესია ყოველ ღირსეულს მოღვაწეს და შესანიშნავს მამული-შვილს წმინდანად სთვლიდა. და მართლაც, დაფით აღმაშენებელზე უკეთესი შვილი სხვა ვინ ჰყოლია ჩვენს ეკლესიას და სამშობლოსა?...

